

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De oorlog in het museum: Herinnering en verbeelding

Somers, E.L.M.

Publication date
2014

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Somers, E. L. M. (2014). *De oorlog in het museum: Herinnering en verbeelding*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

3 *Musea met een boodschap: politiek van de herinnering*

‘WIE DE GESCHIEDENIS NIET KENT...’

Veel jongeren brengen tot op de dag van vandaag een (school)bezoek aan een oorlogs- en verzetsmuseum of een herinneringscentrum. Het ligt dan ook voor de hand dat een museum als het Fries Verzetsmuseum alles in het werk stelt om de drempel voor schoolbezoek zo laag mogelijk te leggen. Het streven is alle basisschoolkinderen in ieder geval één keer in schoolverband het Fries Verzetsmuseum te laten bezoeken. Soms dragen de Vrienden van het Verzetsmuseum bij aan de reiskosten van scholen die verder van Leeuwarden affliggen. Het Verzetsmuseum Amsterdam rekent het ontvangen van schoolgroepen eveneens tot een kerntaak. In 2012 kregen 15.388 scholieren een georganiseerde ontvangst.¹ Het museum zat hiermee aan de top van zijn mogelijkheden. Om aan de toenemende educatieve behoefte te kunnen voldoen, opende het museum in 2013 het Verzetsmuseum Junior. Ook het Herinneringscentrum Kamp Westerbork kent tal van educatieve initiatieven, zoals gastsprekers die vanuit het centrum op scholen over hun ervaringen vertellen. Wat schoolklassenbezoek betreft, zit ook Westerbork aan de maximumcapaciteit: gemiddeld 27.000 scholieren per jaar.² En wat te denken van het Anne Frank Huis, dat dagelijks vele schoolklassen uit het hele land ontvangt? Om kort te gaan: de musea hechten veel waarde aan de educatieve functies van hun presentaties. Deze functie bestaat vooral uit het benadrukken van de moraliserende betekenis van de geschiedenis van de oorlog. Juist in dit moraliserende aspect

1 De verdeling van de georganiseerde ontvangsten naar type onderwijs was: 26% basisonderwijs en 66% voortgezet onderwijs. Jaarverslag 2012 Verzetsmuseum Amsterdam, p. 17. http://www.verzetsmuseum.org/binaries/pdf/organisatie/jaarverslag/2013-05-02_vmjaarverslag12_online.pdf (geraadpleegd 8 juni 2013).

2 In 2012 bezochten 26.992 scholieren in schoolverband het herinneringscentrum. Archief Stichting HCKW. Het reguliere bezoek aan het centrum kan soms hinder ondervinden van grote groepen scholieren die gelijktijdig aanwezig zijn. Voor directeur Dirk Mulder zou een aparte expositie voor (basis)scholen of de creatie van een ‘kinderwerkplaats’ een gewenste oplossing voor dit probleem zijn. Interview Dirk Mulder, 25 juli 2013.

onderscheiden de Tweede Wereldoorlogmusea zich van de ‘gewone’ cultuur-historische musea. Deze zijn eveneens onderhoudend, leerzaam en informatief, en moedigen de historische belangstelling aan, maar bij oorlogsmusea wordt een sterke waarde gehecht aan het verbinden van een ‘boodschap’ aan het verleden. Het verleden wordt niet alleen getoond, maar er moet ook lering voor nu en de toekomst uit worden getrokken. Aandacht voor de verschrikkingen van oorlog, vervolging en onderdrukking gaat stevast gepaard met een ethische boodschap en de herinnering aan de oorlog wordt im- of expliciet in verband gebracht met actuele, politieke en sociaal-maatschappelijke thema’s.

De boodschap die de oorlogsmusea verkondigen is ingegeven door verschillende motieven. Leidraad is vaak de bekende uitspraak ‘wie de geschiedenis niet kent is gedoemd ze te herhalen’.³ Met verwijzing naar het verleden moet bezoekers – in het bijzonder jongeren – het besef worden bijgebracht dat de democratische waarden waar tijdens de oorlog zo veel offers voor gebracht zijn, gekoesterd en beschermd moeten worden. Deze ‘boodschap’ krijgt in het ene museum meer nadruk dan in het andere. Soms acht een museum het tonen van de verschrikkingen van de oorlogsgeschiedenis al voldoende om een bewustwording teweeg te brengen. Hoe het ook zij, uit het verleden moet in ieder geval een les worden geleerd en voor de oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra zijn en waren jongeren een belangrijke, zo niet dé belangrijkste doelgroep.

De lessen uit geschiedenis van de oorlog en de boodschap die daarbij uitgedragen wordt, zijn de inzet van de politiek van de herinnering. De geschiedenis van de politiek van de herinnering aan de oorlog, gestalte gegeven in museale presentaties, kent verschillende fasen en wisselende belanghebbenden. Dit hoofdstuk gaat in op hoe en in welke mate de veranderende herinneringscultuur en beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog, waarbij maatschappelijke en politieke ontwikkelingen een rol speelden, van invloed waren op de musealisering van de oorlog en welke actoren daarbij actief waren. Zo werd in de eerste fase, de jaren na de oorlog tot 1970, in museale presentaties het accent gelegd op het nationale discours, waarin het verzet en het accentueren van een nationale eenheid leidend waren. De eerste grote nationale tentoonstelling *Weerbare Democratie* uit 1946 sprak geheel in deze geest en was mogelijk gemaakt door de overheid. Bij een aantal andere museale activiteiten in die periode was de overheid in de vorm van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) betrokken. Dit gold onder meer voor de bemoeienissen van het instituut met het destijds meest toonaangevende oorlogsmuseum, het Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon.

De jaren zeventig lieten een kentering zien. Andere spelers eigenden zich het

³ Het citaat uit 1905 wordt toegeschreven aan de Spaans-Amerikaanse dichter en filosoof George Santayana (1863-1952): ‘Those who cannot remember the past are condemned to repeat it’.

vormgeven van de geschiedenis van de oorlog toe en verbonden het oorlogsverleden aan een sterke morele, politiek-ideologische betekenisgeving. De musealisering van de oorlog werd het domein van politiek-maatschappelijke initiatieven en organisaties. Met name de Anne Frank Stichting speelde hierin een vooraanstaande rol. De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog werd aangewend om te waarschuwen tegen verontrustende ontwikkelingen in de samenleving, zoals rechts-extremisme en herlevend antisemitisme. Vanuit deze maatschappelijke bezorgdheid, alsook door de toegenomen aandacht voor de lotgevallen van vervolgd en ‘de idealen van het verzet’, kwamen er eind jaren zeventig en in de jaren tachtig verschillende concrete initiatieven tot musealisering van de oorlog tot stand. De betrokkenen die de oorlog aan den lijve hadden meegemaakt wilden dat hun verhaal gehoord werd. Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en andere nu beeldbepalende museale instellingen zijn toen opgericht.

Vervolgens wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de rol van de overheid, die in deze periode zich het welbevinden van de oorlogsslachtoffers begon aan te trekken en zich structureel en actief ging bemoeien met het publieke domein.⁴ In Den Haag ontstond het besef dat er meer aandacht besteed moest worden aan educatie over de oorlog en dat de oorlogsmusea hieraan een belangrijke bijdrage konden leveren. In het jeugdvoorlichtingsbeleid dat het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) vervolgens ontwikkelde, zou de oorlog ook een actuele betekenis krijgen: het verleden diende geplaatst te worden in het perspectief van het heden. Bewustwording van de oorzaken, achtergronden en gevolgen van de Tweede Wereldoorlog behoorde inzicht te bieden in fundamentele waarden als vrijheid en democratie.

De aandacht richt zich hier voorts op wat deze overheidsbemoeienissen voor de museale instellingen inhielden. Aan welke – inhoudelijke – voorwaarden moesten de musea voldoen om voor financiële ondersteuning in aanmerking te komen, en in hoeverre kregen die gesubsidieerde musea te maken met directe of indirecte sturing van bovenaf? De musea zagen zich voor een moeilijke taak gesteld. In hoeverre slaagden de instellingen erin enerzijds de geschiedenis van de oorlog overtuigend te presenteren en anderzijds invulling te geven aan de positie van beschermer van morele en ethische waarden, door lessen en waarschuwingen aan de oorlogsthematiek te relateren?

Een volgend omslagpunt diende zich midden jaren negentig aan. De vijftigjarige herdenking van de bevrijding leek voor de overheid aanleiding haar jeugdvoorlichtingsbeleid bij te stellen. Evaluatie van het beleid noopte tot andere besteding

4 Naar het proces van de overheidsbemoeienissen ten aanzien van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, mede in relatie tot het institutionaliseringsproces van herinneringsgemeenschappen, wordt een dissertatieonderzoek verricht door Puck Huitsing. Zie: <http://niod.nl/nl/projecten/de-institutionalisering-van-de-herinnering> (geraadpleegd 6 november 2013).

van de gelden, maar er waren ook inhoudelijke accentverschuivingen. In de herinnering aan de oorlog was er belangstelling voor andere thema's en gebeurtenissen, en kregen ook andere herinneringsgroepen aandacht. In dit verband komt een lang onderbelicht aspect aan de orde: de musealisering van de Indische herinnering. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de veranderende benadering van de oorlogsgeschiedenis en de vernieuwde museale inrichtingen, die de oorlogs- en verzetsmusea al dan niet onder invloed van het aangepaste overheidsbeleid realiseerden.

De belangrijkste koerswijziging van het overheidsbeleid in de jaren negentig is het verleggen van de nadruk naar het herdenken en het vormgeven van de herinnering aan de vervolging en terreur van de oorlog op de plek zelf, met name de voormalige kampen in Nederland. Het Nationaal Herinneringscentrum Kamp Westerbork, het Nationaal Monument Kamp Vught en in een later stadium het Nationaal Monument Kamp Amersfoort kregen een kernfunctie toebedeeld. Ook de Hollandsche Schouwburg heeft na verloop van tijd deze positie verkregen. Omdat de Schouwburg verbonden is met het Joods Historisch Museum, dat weer onder de zorg van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) valt ligt de relatie met het departement van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) iets anders.⁵ Als laatste verwierf het Indisch Herinneringscentrum deze 'beschermde' nationale status. Het centrum is weliswaar niet gevestigd op een direct met de oorlog verbonden historische locatie, maar op landgoed Bronbeek was door een veelheid aan opgerichte 'Indische monumenten' inmiddels een symbolische en aansprekende herinneringsplek ontstaan.

De consequenties van het aangepaste jeugdvoorlichtingsbeleid van het ministerie van vws waren voor het Verzetsmuseum Amsterdam, het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon en het Anne Frank Huis dat er in de jaren negentig een eind kwam aan de structurele subsidies. Deze musea kregen een overgangsregeling aangeboden, waarna zij evenals de andere musea konden meedingen naar projectsubsidies die in de lijn lagen van het beleid 'Tweede Wereldoorlog – Heden'. Bij het toekennen van subsidies aan museale uitingen werd vooral gekeken of de aandacht voor de universele grondrechten voldoende tot zijn recht kwam. Een aantal voorbeelden laat zien dat musea aan deze aanwijzing op verschillende, niet altijd overtuigende wijze, invulling gaven.

5 Over 'de Hollandsche Schouwburg als *lieu de mémoire*' in internationaal perspectief verricht David Duindam een promotieonderzoek dat eind 2014 voltooid zal zijn. Het onderzoek is een samenwerking tussen de Universiteit van Amsterdam (UvA) en het Joods Historisch Museum (JHM) en maakt deel uit van de nwo-onderzoeksprogramma 'Dynamiek van de Herinnering'. Zie: <http://www.uva.nl/over-de-uva/organisatie/medewerkers/content/d/u/d.a.duindam/d.a.duindam.html> (geraadpleegd 6 mei 2013). Frank van Vree, Hetty Berg en David Duindam (red.), *De Hollandsche Schouwburg. Theater, deportatieplaats, plek van herinnering* (Amsterdam, 2013). Zie ook: Edward van Voolen, 'De Hollandsche Schouwburg', in: Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010), p. 226-233.

De laatste jaren ligt de moreel-ethische boodschap die ook vanuit de overheid wordt gepropageerd veelal op het terrein van wat actief burgerschapsvorming wordt genoemd, waarbij wordt gekeken naar de rol die de oorlogsmusea hierin kunnen spelen. Als voorbeeld van een recent gerealiseerde museale presentatie wordt in dit hoofdstuk tot slot de benadering van het nieuwe Fries Verzetsmuseum toegelicht. Nader wordt ingegaan op overwegingen en uitgangspunten die bij de inrichting van dit museum hebben meegespeeld. Welke ‘boodschap’ wil het museum uitdragen en voor welke vorm is gekozen?

WEERBARE DEMOCRATIE

Dat bij museale initiatieven rond de oorlog morele overwegingen en betekenisgeving een belangrijke rol spelen, werd al direct duidelijk bij de eerste grote nationale tentoonstelling die kort na de oorlog werd gehouden. Op 1 maart 1946, nog geen tien maanden na de bevrijding, werd in de Nieuwe Kerk in Amsterdam onder de strijdbare en politiek getinte titel de expositie *Weerbare Democratie* geopend.⁶ Deze met overheidssteun gerealiseerde expositie werd gehouden in een fase waarin de Nederlandse samenleving de gevolgen en de ware omvang van de oorlog nog nauwelijks kon overzien, laat staan goed interpreteren. Het zwaar op de proef gestelde land hunkerde naar een gevoel van nationale saamhorigheid. Gehavend, maar niet gebroken wilde men terugvallen op een gedeelde trots en zich richten op de positieve inbreng van landgenoten tijdens de oorlog. Nadrukkelijk op de voorgrond stond dat Nederland heldhaftig verzet geleverd had tegen de Duitse bezetter. Verzet was de norm. Zo waren de eerste opgerichte gedenktekens een eerbetoon aan gesneuvelde militairen, maar vooral aan omgebrachte verzetsstrijders. Boeken die verschenen betroffen veelal verzetsliteratuur, veel voormalige illegale bladen waren ‘bovengronds’ voort blijven bestaan, oud-verzetsmensen namen in de politiek aanvankelijk vooraanstaande posities in en koningin Wilhelmina verleende de stad Amsterdam, ter gelegenheid van de eerste herdenking van de Februaristaking uit 1941, het officiële predicaat ‘Heldhaftig, Vastberaden, Barmhartig’. Voor nu-

6 In het eerste jaar na de bevrijding werden in het hele land exposities over het verzet gehouden. Zo presenteerde het Stedelijk Museum in Amsterdam in de zomer van 1945 *Het vrije boek in onvrije tijd*, een expositie over illegale boekpublicaties verschenen tijdens de oorlog. Een gelijksoortige tentoonstelling was dat najaar te zien in het Museum Boymans Rotterdam, getiteld: *In het verborgene gedrukt*. Eveneens in Amsterdam werd in augustus 1945 in De Bijenkorf een tijdelijke tentoonstelling ingericht die geheel gewijd was aan het verzet van de in september 1944 opgerichte Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten. In ‘enkele dagen’ bezochten 20.000 mensen deze expositie. Voorts waren er tentoonstellingen over het verzet in Leeuwarden, Groningen en Utrecht te bezichtigen. *Tentoonstelling. In het verborgene gedrukt, Museum Boymans Rotterdam 21 oktober – 24 november 1945*, brochure, NIOD Br. 8379 en B. Riezouw, ‘Geheimen der illegaliteit onthuld. Tentoonstelling in “De Bijenkorf”’, *De Waarheid*, 22 augustus 1945.

ance was geen plaats en vergeten leek het feit dat de grote meerderheid van de Nederlanders zeker in de eerste jaren van de bezetting zich had aangepast aan het beleid van de bezetter.⁷ Direct na de oorlog was het nationale thema: eensgezind moest de herwonnen nationale onafhankelijkheid tot een succes gemaakt worden.⁸ De tentoonstelling *Weerbare Democratie* paste in deze tijdsgeest.⁹

De Stem van Nederland, onafhankelijk weekblad en voortzetting van het Londense *Vrij Nederland*, beschreef de inrichting van de tentoonstelling als volgt:

Veel materiaal uit den verzetsstrijd is hier bijeengebracht: realistische foto's, gegevens over de illegale pers, documenten en montages. In aparte nissen vindt men tal van speciale onderwerpen behandeld: de spoorwegaanslagen bijvoorbeeld terwijl er ook een illegale drukkerij is. [...] Het verzet van kunstenaars, kerken, scholen, de spionageverbindingen, de financiering en de falsificaties worden alle behandeld, terwijl ten slotte het gewapend verzet en de Binnenlandse Strijdkrachten in een aparte ruimte zijn ondergebracht.¹⁰

Kern van de expositie waren de creaties van een tiental kunstenaars. Hun omvangrijke schilderijen beeldden verschillende facetten uit van de bezetting in relatie tot het verzet. De namen van de kunstenaars werden niet genoemd, want de tentoonstelling wilde uitdrukken dat de 'weerstand' iets was van het gehele Nederlandse volk, van naamlozen.¹¹ Het slot van de expositie bestond uit een kolossale schildering, van naar later bleek de hand van de kunstenaar Charles Eyck (zie afbeelding 9). Het werk zou dienen als een voorstudie van zijn bekende 'Bevrijdingsglas' in de Sint-Janskerk in Gouda uit 1947. Dit glas-in-loodraam is in alle opzichten kenmerkend voor de herinnering van de eerste naoorlogse jaren, vooral

7 Peter Romijn, 'Burgemeester in oorlogstijd', in: De Keizer en Plomp (red.), *Een open zenuw*, p. 117.

8 J.C.H. Blom, 'Oorlog na de oorlog', in: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007), p. 123. Eerder gepubliceerd in *Contactblad Stichting 1940-1945* (najaar 2004) en *Icodo-info* (december 2004), nr. 2.

9 Met overheidssteun was *Weerbare Democratie* vervaardigd in opdracht van de Grote Advies Commissie der Illegaliteit (GAC), die in de zomer van 1944 uit een bundeling van verzetsgroepen was ontstaan met de intentie plannen te maken voor het naoorlogse Nederland. Voorzitter van het tentoonstellingscomité was jhr. Willem J.H.B. Sandberg, oud-verzetsman en directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam. De tentoonstelling was – in aangepaste vorm – onder meer te zien in Rotterdam en Almelo.

10 "'Weerbare Democratie' De groote verzetstentoonstelling in de Nieuwe kerk te Amsterdam', *De Stem van Nederland*, 16 maart 1946.

11 De kunstenaars waren Charles Eyck, Charles Roelofsz, Lex Metz, Lex Horn, Theo Kurpershoek, Jan Brons, C. Timmer, Gerrit van 't Net, Hans van Noorden en Daan Wildschut. Het ontwerp van de verhaallijn van de schilderijen was ontworpen door oud-verzetsman Henk van Randwijk.

door de expliciete verwijzing naar nationale en christelijke waarden.¹² De geschiedenis van de oorlog kreeg een plek binnen de gevestigde geloofs- en politieke opvatting, waarbij de blik gericht was op de toekomst. In de traditie van de historieschilderkunst verbond Charles Eyck facetten uit de oorlogsgeschiedenis met elementen uit de klassieke mythologie en de Bijbel. Zo zijn in het kunstwerk in de tentoonstelling *Weerbare Democratie*, evenals in het monumentale glas-in-loodraam, vier voortsnellende apocalyptische ruiters die dood en verderf zaaien afgebeeld (Openbaringen 6). Op het schild van een van de ruiters is duidelijk een hakenkruis te zien, dat overigens in de latere glas-in-loodversie is weggelaten. Verspreid over de afbeelding op de achtergrond tafereelen van oorlog en rampspoed: huizen in vlammen, een razzia op weerloze burgers en een groep opgepakte mensen die door een Duitse soldaat met hakenkruisband om op de grond wordt gedrukt. Aan galgen opgehangen verzetsstrijders. Centraal in het beeld: vijf mensen die, nazi-affiches en pamfletten vertrappend, fier en ongebroken als een verlossing uit het oorlogstafereel de vrijheid en de toekomst tegemoet treden. Duidelijk zichtbaar is de nationale driekleur als symbool van verzet in oorlogstijd en vreugde vanwege de bevrijding. In het midden een man en een vrouw, van wie de man het v-teken met zijn vingers maakt. De afbeelding straalt patriotisme, heldenmoed en nationaal herstel uit. Zowel op dit schilderij van Charles Eyck als in de andere uitingen in de tentoonstellingen ging de aandacht uit naar verzetsstrijders, politieke gevangenen en soldaten die offers hadden gebracht voor de vrijheid van het land en het in ere houden van de democratische waarden.

Ook in de brochure die ter gelegenheid van de expositie verscheen, werd het verzet onverholpen op een voetstuk geplaatst en kreeg het omvangrijke proporties toegemeten:

Zonder de medewerking van het overgrote deel van de bevolking zou het verzet, zoals wij het kennen onmogelijk zijn geweest. [...] Onze overwinningen danken wij aan de eendracht en de saamhorigheid, die als nimmer te voren onder ons leefden. [...] Niet alleen om de vrijheid, maar tevens om recht en menselijkheid zijn wij in opstand gekomen. Dit lag enerzijds aan ons volkskarakter en onze nationale traditie die beiden getuigen van een sterk gevoel voor recht en van een neiging voor de zwakkeren in de bres te springen.¹³

Op het verzet waarvan de eer ‘ons allen, onverdiend gelijkelijk ten deel valt’, kon men trots zijn, is verder in de brochure te lezen. De geest van het verzet moest ook

¹² Frank van Vree, ‘Door de ogen van de slachtoffers. De gevaren van een beperkt perspectief op de Tweede Wereldoorlog’, *Kleio*, jaargang 52, april 2011, nr. 2.

¹³ *Weerbare Democratie. Tentoonstelling van het verzet in de Nieuwe Kerk op de Dam Amsterdam, maart 1946*, brochure bij tentoonstelling (Amsterdam, 1946). NIOD, Br. 8600, p. 6-7.

voor het naoorlogse Nederland richtinggevend zijn. Want, zo luidde de conclusie: ‘Het verzet is geweest een algemene strijd om Nederlands vrijheid, om recht en menselijkheid tegen de rechtstreekse bedreigingen daarvan’. De Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC) streefde met de tentoonstelling naar ‘geestelijke verdieping’. Het verzet had méér opgeleverd dan alleen het bestrijden van de bezetter. Er waren ‘grenzen overschreden’ en ‘kloven overbrugd’. De oorlog was een strijd tegen de ‘tirannie’ en een worsteling om het behoud van democratische rechten. De waarde van ‘menselijkheid’ was samengebracht in het woord ‘democratie’ en dat was iets om te beschermen en veilig te stellen, aldus de samenstellers.¹⁴

Een antwoord op de vraag wat nu feitelijk onder ‘democratie’ verstaan moest worden, werd echter angstvallig vermeden. Dit leidde tot stevige kritiek. Voormalige verzetskranten die na de oorlog als reguliere bladen verschenen, roerden zich. *De Vrije Katheder*, de voorzetting van de gelijknamige krant van het kunstenaarsverzet, vond de titel van de expositie ongepast en hypocriet. Het blad was van mening dat in de eerste naoorlogse maanden in Nederland de ‘weerbare democratie’ opzij was gezet en slechts als een machteloze schijnvertoning beschouwd moest worden. Het ingestelde noodkabinet werd gezien als een bedreiging voor de zo gewenste staatkundige vernieuwingen.¹⁵ Het communistische oud-verzetsblad *Spartacus* vond de expositie een ‘oer-burgelijke geest’ uitstralen en hekelde de rooskleurige voorstelling van het verzet. ‘De verkeerde “voorlichting” wil het volk doen geloven dat de Nederlandse “natie” met uitzondering van de “moffenknechten” als één grote held zich verzet heeft tegen de bezetters’.¹⁶ *Vrij Nederland* vond eveneens dat er een overtrokken en daardoor verkeerd beeld van het verzet werd getoond. Er dreigde ongewenste legendevorming te ontstaan. Volgens het weekblad wekte de tentoonstelling de indruk ‘dat het verzet in de afgelopen jaren in het centrum van het nationale en kerkelijke leven stond. Geestelijk gezien was dat zo, maar feitelijk leek het er niet op’.¹⁷ *De Zwerver*, orgaan van de voormalige Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers en Landelijke Knokploegen (LO/LKP), verweet de samenstellers struisvogelpolitiek te bedrijven. Ze hebben de mond vol van ‘democratie’, maar hadden de vraag moeten beantwoorden of de politieke constellatie van vóór 1940 in democratische zin weerbaar was, aldus het blad.¹⁸ De ook al voor de oorlog verschijnende *De Groene Amsterdammer* reageerde al op de uitgangspunten vóór de expositie was ingericht. Het blad hekelde de doelstelling dat de geest van het verzet levend gehouden zou moeten worden. De bezetting was een andere tijd, waarin een andere strijd moest worden gevoerd. Een tijd die niet te vergelijken is met de tijd van wederopbouw en herstel. *De Groene Am-*

14 A.v., p.6.

15 Petra E. Eldering, ‘Weerbare Democratie’, *De Vrije Katheder*, 8 maart 1946.

16 ‘Weerbare Democratie’, *Spartacus*, 9 maart 1946.

17 ‘Klimmende legenden’, *Vrij Nederland*, 23 maart 1946.

sterdammer zou zich er wel in kunnen vinden als de benadering geweest zou zijn ‘den geest van de illegaliteit te toonen en daarmee het leven van die weerbaarheid der democratie tot nieuwe impulsen te wekken’. Het commentaar eindigde echter positief. De tentoonstelling was een aanrader en de educatieve waarde van de expositie werd onderkend: ‘Men ga dat zien en putte er de lessen uit’.¹⁹

De reacties op *Weerbare Democratie* lieten zien dat het voormalige verzet verdeeld was. Er leefden politiek tegengestelde verwachtingen over de inrichting van de Nederlandse samenleving. Velen rekenden erop dat met het beëindigen van de oorlog de maatschappij onder invloed van de ‘geest van het verzet’ op een andere leest geschoeid zou worden. Maar vernieuwing bleef uit. Spoedig bleek dat de vooroorlogse verzuilde verhoudingen in Nederland waren teruggekeerd en de politieke cultuur weer bepaalden. Deze ontwikkelingen waren van invloed op de onderlinge banden binnen het voormalig verzet. Tijdens de bezetting was ‘het’ verzet al een onsamenhangend geheel van politieke en religieuze groeperingen geweest, maar toen was er nog sprake van een sterk bindend element: de gedeelde afkeer tegen de bezetter en de NSB. De onenigheid die na de bevrijding ontstond over vernieuwing of herstel zette de vooroorlogse politieke tegenstellingen weer op scherp.²⁰ De eerste decennia na de oorlog zou deze scheiding der geesten de onderlinge verhoudingen in het voormalige verzet domineren. Met name aanhangers van het communisme kregen de zwarte piet toegespeeld. Tijdens de oorlog werd het communistische verzet al met argusogen bekeken, maar onder invloed van de Koude Oorlog raakten communisten steeds meer geïsoleerd.

Het ontbreken van eensgezindheid onder oud-illegalen en de vertwijfeling over de opbouw en inrichting van een nieuw Nederland kwamen in feite al tot uiting in het affiche bij de tentoonstelling *Weerbare Democratie* (zie afbeelding 10). De beroemd geworden afbeelding van schilder, graficus en ontwerper Dick Elffers toont een angstig en onzeker kijkende man met hoed en een geweer op zijn rug tegen een dreigende roodzwarte achtergrond. De geportretteerde figuur staat voor de gewone Nederlander die onvoorbereid, maar gewapend de democratie en de rechtsstaat moest verdedigen. Maar de beeltenis straalt ook de vertwijfeling en bezorgdheid uit over hoe het verder moest met de Nederlandse samenleving. Een afkeer van het verleden, maar ook een verlies van optimisme. Elffers, die tijdens de oorlog actief was in het verzet, gaf hiermee ook uiting aan zijn persoonlijke teleurstelling. Met de kring rond het voormalige kunstenaarsverzet, verenigd in *De Vrije Katheder*, koesterde hij de droom van een naoorlogse socialistische hervorming van de

18 ‘Weerbare Democratie’, *De Zwerver*, 9 maart 1946.

19 ‘Weerbare Democratie’, *De Groene Amsterdammer*, 2 februari 1946.

20 Chris van der Heijden, *Dat Nooit Meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2011), p. 115-125 en Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), p. 487-488.

samenleving. De hoop bleek ijdel. Het affiche, dat door de afbeelding een weinig heldhaftige en weinig zelfverzekerde indruk van het verzet weergaf, werd hem door diegenen die het verzet vooral als een fiere, onverschrokken nationale uiting zagen dan ook niet in dank afgenomen.²¹

Elffers, voor wie de herinnering aan de oorlog een belangrijke inspiratiebron was, zou tot in de jaren tachtig een vooraanstaande rol spelen in de museale verbeelding van de oorlog. Zo verzorgde hij onder meer de inrichtingen van de tentoonstelling *Mooie Vrijheid!?* (1970), de vaste exposities in het Nederlands Auschwitz-paviljoen in Polen (1980) en het Herinneringscentrum Westerbork (1983), evenals de inrichting van de nieuwe behuizing van het Nationaal Oorlogs en Verzetsmuseum in Overloon (1985).

De kritiek op de tentoonstelling *Weerbare Democratie* had trouwens geen nadelige invloed op de publieke belangstelling. De expositie in De Nieuwe Kerk trok in het voorjaar van 1946 maar liefst 160.000 bezoekers.²² De tentoonstelling beantwoordde aan een sterke en breed levende behoefte de confrontatie met de oorlogsjaren te willen zien vanuit het perspectief van de gezamenlijke overwinning op de Duitse nationaalsocialistische overheerser. Er werd geappelleerd aan een collectief gevoel van rechtvaardigheid en trots. De boodschap was positief: het verzet was niet voor niets geweest. Het vertrouwen in een betere toekomst werd gevoed en dat sprak de bezoeker aan, ondanks de perikelen over het politieke herstel. De kritische reacties op de expositie lieten tegelijkertijd ook de emotionele gevoeligheid en politieke geladenheid van de thematiek zien. In dit krachtenveld werd de oorlog, en vooral het verzet tegen de ‘tirannie’, direct als een moreel ijkpunt gezien. De tentoonstelling *Weerbare Democratie* werd inzet van een maatschappelijk en politiek debat over rol en betekenis van het verzet en, daaraan verbonden, over het belang van en de omgang met democratische waarden.

MUSEALE ACTIVITEITEN 1945-1970, HET RIOD

In de eerste naoorlogse decennia speelde het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een sleutelrol in de musealisering van de oorlog. Het RIOD, ingesteld direct na de bevrijding op 8 mei 1945, had als taak het documenteren van de Tweede Wereldoorlog en te komen tot een wetenschappelijke geschiedschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden in 1940-1945. Het instituut hield zich daarbij na-

21 Max Bruinsma, *Dick Elffers & de kunsten. Een leest heeft drie voeten.* (Amsterdam, 1989), p. 24-25.

22 Martin Harlaar en Jan Pieter Koster, *Stilstaan bij de oorlog: De Gemeente Amsterdam en de Tweede Wereldoorlog 1945-1995* (Bussum 1995), p. 18-19. Alleen al de eerste drie dagen bezochten 16.000 mensen de tentoonstelling. J.M. Prange, ‘Tien schilders aan één taak’, *Het Parool*, 8 maart 1946.

drukkelijk ook bezig met de maatschappelijke inbedding van de wetenschappelijke inspanningen door zich te richten op publieksgerichte activiteiten, waaronder het organiseren van tentoonstellingen.²³ In hetzelfde jaar van de expositie *Weerbare Democratie* stelde Oorlogsdocumentatie de reizende tentoonstelling *Nederland in Oorlogstijd* samen (zie afbeelding 11). Deze expositie was compact van opzet, waardoor zij eenvoudig verschillende plaatsen in het land kon aandoen. Ter gelegenheid van het te houden internationaal congres van de Vereniging van Ex-Politieke gevangenen uit de Bezettingstijd (Expogé) in Enschede, kreeg de Twentse stad eind september 1946 de primeur.²⁴

Deze RIOD-expositie riep in tegenstelling tot *Weerbare Democratie* geen discussie op. De presentatie kende dan ook geen uitgesproken politieke opzet. De tentoonstelling had indirect de bedoeling de activiteiten van het instituut onder de aandacht te brengen en om particulieren te stimuleren hun persoonlijke archief en documentatiemateriaal over te dragen. In een ‘platte’ presentatie van documenten en foto’s werd een selectie van de oogst van de voorafgaande vijftien maanden getoond. Er waren opzienbarende stukken bij, zoals het originele dagboek van NSB-leider Anton Mussert, originele documenten ondertekend door Adolf Hitler, Heinrich Himmler en Alfred Rosenberg, evenals de originele ondertekende geallieerde-Duitse capitulatieovereenkomst uit mei 1945. Een opmerkelijk document dat in de media veel aandacht kreeg was de tekst van het laatste radiopraatje van de beruchte NSB-propagandist Max Blokzijl, dat nog op de ochtend van 6 mei 1945 is uitgezonden. Handgeschreven had Blokzijl op het laatste moment de slotwoorden ‘tot morgen 7.20 uur luisteraars’ doorgestreept en gewijzigd in: ‘Wij komen terug luisteraars!!’²⁵

Mede omdat de expositie op verzoek van de GAC tot stand was gekomen, lag het voor de hand dat ook in de tentoonstelling *Nederland in Oorlogstijd* het verzet centraal zou staan. Afgaande op het publicatieplan van Oorlogsdocumentatie, waarin de nadruk lag op het ‘massale, collectieve verzet’, was dat ook niet onwaarschijn-

23 In 1946 werd een tijdelijke afdeling ‘tentoonstellingen’ in het leven geroepen, die onder leiding stond van P. Hartman, NIOD archief Correspondentie ‘Nederland in Oorlogstijd’ 1946/1947, nr. 1131, map 1. *Nederland in Oorlogstijd*, 1e jaargang nummer 16, 16 november 1946.

24 Na Enschede (25 september-13 oktober 1946, 8000 bezoekers) was de tentoonstelling ‘Nederland in Oorlogstijd’ te zien in Maastricht (23 oktober-30 oktober, 8800 bezoekers), Heerlen (15 november-24 november 1946, aantal bezoekers onbekend), Eindhoven (december 1946, aantal bezoekers onbekend), Middelburg (24 januari-1 februari 1947, 1557 bezoekers), Den Bosch (22 februari-9 maart 1947, 5000 bezoekers), Den Haag (2 mei-8 juni 1947, 6500 bezoekers).

In de zomer van 1947 maakte een groot deel van de tentoonstelling deel uit van een ‘Gelderse Verzetstentoonstelling’ die te zien was in Arnhem en Apeldoorn. *Nederland in Oorlogstijd*, 1e en 2e jaargang 1946/1947 en Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Jaarverslagen 1946 en 1947, NIOD Per 1279. NIOD archief Correspondentie ‘Nederland in Oorlogstijd’ 1946/1947, nr. 1131, map 1 en 2.

25 René Kok, *Max Blokzijl. Stem van het nationaal-socialisme* (Amsterdam 1988), p. 104.

lijk.²⁶ De ondergrondse strijd tegen de bezetter kreeg inderdaad volop aandacht, maar dat was al met al nog redelijk gedoseerd. L. de Jong, de directeur van het instituut en samensteller van de tentoonstelling, had gekozen voor het volgen van een chronologische lijn van de oorlogsgeschiedenis, geïllustreerd door aansprekende historische documenten en foto's. Zo kwam in zijn overzicht ook de Jodenvervolging aan bod, een aspect dat in *Weerbare Democratie* geheel ontbrak – of het had de Februaristaking moeten zijn, doch daar lag de nadruk op de staking als verzetsactie, en niet op de aanleiding daartoe. Afgezien van een sterk accent op het verzet was de expositie *Nederland in Oorlogstijd* meer een feitelijke weergave van de bezettingsgeschiedenis. De Jong had ook een 'boodschap' met de presentatie, die voortkwam uit de taak die hij voor het instituut zag. Zijn intentie was

den bezoeker de jaren van oorlog en bezetting te doen herbeleven opdat, zoo mogelijk, de groote gedachten die nood en onderdrukking in hem deden ontstaan, opnieuw wakker worden. Want hoewel het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een wetenschappelijke instelling is, heeft het niet alleen een wetenschappelijke, maar ook, zoo men wil, een moreele of moreel-staatkundige taak: bezinning op het nationaal-socialistische gevaar, waaraan het Nederlandse volk zich eerst ten koste van zoo vele en zoo zware offers heeft ontworsteld.²⁷

Het RIOD had naast het verrichten van historisch verantwoord onderzoek ook een ethische of politiek-morele taak te vervullen, aldus De Jong. Het instituut bracht zichzelf daarmee in een lastig parket. Deze morele taakstelling stond op gespannen voet met de veronderstelde onafhankelijke status als wetenschappelijke onderzoeksinstelling en dat was als 'rijks'-instelling al lastig genoeg. In de praktijk kwam het erop neer dat het RIOD, als overheidsinstituut, toch zo veel mogelijk een moreel terughoudende opstelling aannam en zich in publieksgerichte uitingen probeerde te beperken tot een strikte historische benadering, vanuit het idee dat vooral de feiten voor zich zouden spreken.

De meeste museale activiteiten rond de oorlog vonden in de eerste jaren na de bevrijding plaats in het oorlogsmuseum in Overloon. Het museum, dat in 1946 was opgericht, trok veel publiek: tot aan 1960 tussen de 60.000 en 70.000 bezoekers per jaar.²⁸ Overloon was in die periode het enige aansprekende museum in Nederland, met als grote publiekstrekker de achtergelaten tanks en andere militaire voer-

26 Het RIOD had monografieën in voorbereiding over de Februaristaking, de April-Meistakingen en de Spoorwegstaking, en er lagen concrete onderzoeksvoorstellen over het Nationaal Steunfonds en het Schoolverzet.

27 L. de Jong, 'Oorlogsdocumentatie. Een nieuwe tak van staatszorg', *De Groene Amsterdammer*, 26 september 1946.

tuigen in het museumpark. De ambities van het museumbestuur reikten echter verder. Het nationale verhaal van de oorlog en vooral dat van het verzet moest verteld worden. Het museum diende opgewaarderd te worden tot een ‘nationale’ instelling, waarvoor uitbreiding met een verzets- en documentatieafdeling een noodzaak was. Het museum deed een landelijke oproep aan alle organisaties van het voormalige verzet om materiaal af te staan.²⁹ De aspiraties van ‘Overloon’ konden rekenen op steun van het kabinet. Voorwaarde was dan wel dat het museum ook een nationaal aanzien moest krijgen. Er kwam vervolgens een nieuw bestuur waarin zitting hadden: vertegenwoordigers van de belangrijkste oud-verzetsorganisaties, de Bond van Nederlandse Militaire Slachtoffers en de Stichting 1940-1945. In 1960 kreeg het museum zijn gewenste officiële nationale status toegekend en werd de naamgeving formeel gewijzigd in ‘Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum’. Een jaar later werd in de Tweede Kamer het curatorium van het museum geïnstalleerd, bestaande uit prominente Nederlanders, met als voorzitter oud-premier Willem Drees.³⁰ Het RIOD, onder leiding van L. de Jong, bijgestaan door de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmacht, was belast met de herinrichting.

Bestuur en curatorium van Overloon stonden vervolgens een stevige koerswijziging voor. Het museumpark met zijn oorlogsmaterieel zou onveranderd blijven, maar het nieuw ingerichte documentatiegedeelte moest een ‘vredesbevorderende en educatieve betekenis’ benadrukken.³¹ De museale inrichting die De Jong samen met zijn naaste RIOD-medewerker Harry Paape daarop ontwikkelde, ging uit van een uitgebreid historisch overzicht van de oorlogsjaren.³² Verdeeld over veertig thema’s, chronologisch opgebouwd en geplaatst in een nationale context, kwam een veelheid aan aspecten van de bezettingstijd aan bod. De presentatie had veel weg van een ruimtelijk geschiedenisboek. Er werden vooral veel documenten en foto’s getoond, die samen met een beperkt aantal vitrines met driedimensionale objecten dienden als ondersteuning van de informatieve ‘geschiedenisles’. Een metersgrote foto van een vredig weidelandschap met grazende koeien bij de entree van de expositie symboliseerde het onschuldige, niet op oorlog ingestelde Nederland aan de vooravond van de Duitse inval. Een aantrekkelijk geconstrueerd ele-

28 Opgave bezoekersaantallen verstrekt door Erik van den Dungen, directeur Oorlogsmuseum Overloon, 14 september 2013.

29 Oproep van de Stichting Oorlogsmuseum Overloon, H. van Daal, secretaris, *De Vrije Stem*, 21 september 1946.

30 Erik Somers, ‘Overloon’, in: De Keizer en Plomp (red.), *Een open zenuw*, p. 436.

31 Jan W.V. van Lieshout, *De Stamboom van een museum. Van Slagveld naar vredesteek* (Overloon 2006), p. 13.

32 Gedetailleerde beschrijving van de thematische indeling van het ‘Documentatiegebouw’ in: *Geestelijk Weerbaar*, orgaan van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalige Verzet Nederland, 1968, p. 21-25.

ment in de presentatie was de nagemaakte kiosk, waarin tijdschriften en kranten uit de oorlog waren uitgestald.

De inrichting van het museum in Overloon kwam sterk overeen met de opzet van de documentaire reeks *De Bezetting* van L. de Jong, die in dezelfde periode op de Nederlandse televisie was te zien. Voor *De Bezetting* had De Jong een overzicht van de oorlogsgeschiedenis van Nederland en de koloniën opgedeeld in 21 afleveringen. Al deze onderwerpen kwamen ook in Overloon terug, waarbij de periodisering met korte aanloop strikt beperkt bleef tot de oorlogsjaren en niet werd ingebed in een breder historisch verband. In de museale presentatie kregen het verzet en, onder invloed van de Sectie Militaire Geschiedenis, de militaire aspecten verhoudingsgewijs meer accent dan de andere thema's. Zo was er ruime aandacht voor de mobilisatie, de meidagen van 1940, de Nederlandse krijgsmacht overzee en de geallieerde bevrijdingsoperaties in 1944-1945. De presentatie sloot daarmee aan bij het bestaande nationale discours waarin de militaire inzet en de rol van het verzet domineerden. Toch was ook een kentering waarneembaar naar meer diversiteit in de herinnering aan de oorlog. De Jodenvervolgving kreeg in deze nieuwe inrichting in Overloon beduidend meer aandacht dan in de vorige presentatie. Het sluitstuk van de presentatie was de *Chapelle Ardente* van kunstenaar en oud-Buchenwald-gevangene Henri Pieck. In de serene ruimte werd het resultaat van de oorlog gesymboliseerd: de vele kruizen gaven weer dat Europa overdekt was met graven, inslaande granaten toonden de verwoestingen en prikkeldraad de terreur en het gevangenschap. Uit een urn, afkomstig van het kamp Bergen-Belsen, brandde de eeuwige vlam. Als officiële openingshandeling ontstak prinses Irene op 23 mei 1960 deze vlam in de *chapelle* (zie afbeeldingen 12 en 13).

Bij de installatie van het curatorium van het museum in 1961 lichtte De Jong toe dat de presentatie inhaakte op de behoefte dat 'men wil vasthouden aan wat men heeft ondergaan. Het gaat om de kwetsing van het nationale rechtsgevoel, het geloof en de overtuiging, waarvan men getuigenis wil afleggen'.³³ In de kort daarop gewijzigde statuten van het museum werd de nieuwe koers omschreven die het met de herinrichting was ingeslagen. Naast de exploitatie en het beheren van de collectie wilde het museum nadrukkelijk voorlichting over de Tweede Wereldoorlog geven aan de jeugd. Het museum beoogde 'het levend houden onder het Nederlandse volk en vooral onder de jeugd van de herinneringen aan de verzetsfeiten in de jaren 1940-1945 en van de drijfveren, welke in die jaren tot het Verzet van het Nederlandse volk hebben geleid'.³⁴ De Jong omschreef de taak van het mu-

33 L. de Jong, 'Bezinning op de bezetting' *Voormalig Verzet Nederland*, 2 november 1961. Rede uitgesproken door L. de Jong ter gelegenheid van de installatie van het curatorium van het museum op 28 september 1961.

34 Statuten van de 'Stichting Nederlands Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum' in Overloon, Notariële akte opgesteld door notaris Ch.P.L. van der Mast, Vierlingsbeek 15 november 1963. Archief Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon, s.1.

seum kort en bondig: ‘eren en leren’.³⁵ De directeur van het RIOD signaleerde voorts een algemeen groeiende belangstelling voor de bezettingsgeschiedenis. De hoge bezoekersaantallen van het museum in Overloon waren hiervan een tastbaar bewijs. Alleen al op de eerste zondag na de heropening in 1960 waren er 4000 bezoekers geteld en binnen tweeënhalve maand werd de honderdduizendste bezoeker verwelkomd.³⁶ De bezoekersaantallen van ‘Overloon’ namen vervolgens jaarlijks toe, tot een jaarlijks gemiddelde van meer dan 200.000 bezoekers in de jaren zeventig, met als topjaar 1977 met 233.600 betalende bezoekers.³⁷

De bemoeienissen van het RIOD bij nationale tentoonstellingen hielden aan. In 1970 was het instituut nauw betrokken bij de totstandkoming van de tentoonstelling *Mooie Vrijheid!?*, een nationale tentoonstelling ter gelegenheid van 25 jaar bevrijding in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Adjunct directeur Harry Paape coördineerde de expositie (zie afbeelding 14).³⁸ In de begeleidende brochure stelde hij dat de afstand tot de oorlog groeit en dat de jaren ’40-’45 geschiedenis worden. ‘Wat voor de één herinnering is, is voor de ander geschiedenis’. De tentoonstelling beoogde de begrippen ‘vrijheid’ en ‘onvrijheid’ in historisch perspectief te plaatsen. Maar een uitgesproken standpunt nam het RIOD daarbij niet in. De geschiedenis moest voor zich spreken, gaf Paape aan: ‘deze tentoonstelling geeft geen antwoorden, geeft geen oplossingen. Hij draagt slechts in woorden, beelden, klanken, de bouwstenen aan. Elke bezoeker zal daarmee zijn eigen voorstelling bouwen, er zijn eigen conclusies uit trekken’.³⁹

In vergelijking met de herinrichting van het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon in 1960 was de aanpak veranderd. De historische voorstelling, waarvoor het RIOD inhoudelijk verantwoordelijkheid droeg, was nu in een bredere en meer internationaal georiënteerde historische context geplaatst. De ontwikkelingen van het nationaal-socialisme in Duitsland, het fascisme in Italië en de toenmalige internationale politieke gebeurtenissen werden belicht. Ook de jaren dertig in Nederland kwamen aan bod: de crisis, de naar binnen gekeerde neutrali-

35 ‘Nederlands Nationaal Oorlogsmuseum. Curatorium geïnstalleerd’, *Voormalig Verzet Nederland*, 12 oktober 1961.

36 *De Nieuwe Dag*, 8 augustus 1960.

37 Opgave bezoekersaantallen verstrekt door Erik van Dungen, directeur Liberty Park, 7 juni 2012.

38 De tentoonstelling *Mooie Vrijheid!?* werd van 24 april tot 20 juni in de Nieuwe kerk in Amsterdam gehouden onder auspiciën van de Stichting Nationale Tentoonstelling 5 mei 1970 en werd financieel medemogelijk gemaakt door het departement van Onderwijs en Wetenschappen en het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Coördinator van de tentoonstelling was Harry Paape (RIOD), de vormgeving werd verzorgd door ontwerper Dick Elffers.

39 Paape, A.H., *Mooie vrijheid!? Nationale herdenkingstentoonstelling in de Nieuwe Kerk op de Dam te Amsterdam* (Stichting Nationale Tentoonstelling 5 mei 1970, Amsterdam 1970).

teitspolitiek en de opkomst van de NSB.⁴⁰ Intussen was in de publieke belangstelling en in de geschiedschrijving de aandacht voor de Jodenvervolging en de vernietiging van de Joden in de kampen toegenomen. De afleveringen van tv-serie *De Bezetting* (1960-1965) over de vervolging van de Joodse gemeenschap en de concentratie- en vernietigingskampen hadden diepe indruk gemaakt, maar vooral de RIOD-publicatie *Ondergang* (1965) van Jacques Presser had bij velen de ogen geopend voor de vernietiging van de Nederlandse Joden. *Ondergang* bereikte een groot publiek: binnen een jaar waren er 100.000 exemplaren verkocht. In de publieke opinie week de verzetsmythe voor het lang verdrongen besef van de omvang en diepte van de catastrofe die zich tijdens de bezetting onder ieders ogen had afgespeeld. Er was sprake van een ‘kantelend geschiedbeeld’.⁴¹ De herinnering aan de oorlog kreeg een nieuwe impuls en een ander accent. Afgezien van het centraler stellen van de Jodenvervolging kregen ook de didactische lessen die hieraan te ontleen waren een andere invulling. Deze verschuiving was zichtbaar in de tentoonstelling *Mooie vrijheid!?* De expositie accentueerde het ontnemen van vrijheden onder het nationaal-socialisme, dat geresulteerd had in onderdrukking en terreur met als dieptepunt de systematische moord op de Joden. In de expositie was een prominente plaats voor de tekst: ‘Vernederd, gegrepen, weggevoerd, gedood. Welbewust, systematisch, fabrieksmatig, in Bergen-Belsen, in Sobibor, in Auschwitz’. De expositie toonde grote foto’s van razzia’s, deportaties en de transporten uit kamp Westerbork naar het ‘oosten’. Er was een ‘beziensruimte’ ingericht, met in het midden een monument ter herinnering aan Auschwitz, vervaardigd door de beeldhouwer Wessel Couzijn.

De historische presentatie van het RIOD, die vooral bestond uit veel grote fotoafdrukken, was ingetogen en feitelijk van aard. Evenals bijna 25 jaar eerder in *Weerbare Democratie*, waren er ook in deze tentoonstelling kunstuitingen te zien. De kunstwerken en abstracte grafische creaties waren dit keer uitbundiger en bevatten teksten met een duidelijke morele inslag en waarschuwingen, zoals: ‘Een mens wiens menselijke waardigheid vandaag ontkend wordt heeft morgen geen waarde en kan overmorgen als “untermensch” vernietigd worden’ en ‘Onbepaalde gehoorzaamheid en vaste geloof in “het gezag” kan tot de kreten leiden: “Führer denkt für uns!” en “Führer, befiel, wir folgen dir!” en “het gevolg van weten zonder geweten: Auschwitz’ (zie afbeelding 15). Ofschoon het RIOD zich vooral op zijn onafhankelijke wetenschappelijke benadering wilde laten voorstaan, was de tentoonstelling als geheel er toch een met een duidelijke boodschap. De expositie

40 In 1969 was deel 1 van het historisch overzichtswerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong verschenen. Dit deel, *Proloog*, besteedde uitgebreid aandacht aan de vooroorlogse geschiedenis van Nederland in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog.

41 Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995), p. 85-86.

bleek de voorbode te zijn van een veranderende benadering van de musealisering van de oorlog in meer brede zin: de politiek-ideologische benadering van de oorlogsgeschiedenis zou steeds meer betekenis gaan krijgen. Een van de gevolgen daarvan was dat de dominante positie van het RIOD afnam en er ruimte kwam voor nieuwe museale initiatieven.

HERONTDEKKING VAN DE OORLOG IN DE JAREN ZEVENTIG

De vijftiengjarige herdenking met de tentoonstelling *Mooie Vrijheid!?* in 1970 werd in de media beschouwd als een afsluiting van een periode. Na 25 jaar moest nog éénmaal uitgebreid stilgestaan worden bij de bevrijding, maar daarna was het mooi geweest.⁴² De naoorlogse generatie zou meer op het hier en nu gericht zijn. In een poging jongeren toch meer te betrekken bij de herinnering aan de oorlog werd de oorlogsgeschiedenis steeds meer geplaatst in een actuele sociaal-maatschappelijke en politieke context. In overeenstemming met het tijdsbeeld kreeg het begrip 'Vrijheid' accent door relaties te leggen met internationale situaties waar de vrijheid in het geding was: de apartheid in Zuid-Afrika, de Vietnamoorlog, rassendiscriminatie in de Verenigde Staten, de Russische inmenging in Tsjechoslowakije en het antisemitisme in de Sovjetunie. Aan de Tweede Wereldoorlog werd een actuele betekenis gegeven. Deze benadering sloot aan bij de ontwikkelingen in de samenleving, waar eind jaren zestig de Parijse lente indruk maakte, de hippiecultuur ingang vond, het Maagdenhuis bezet werd en 'Damslapers' bij het Nationaal Monument voor verontwaardiging zorgden. Er was een periode aangebroken waarin 'burgerlijke' waarden en normen het moesten ontgelden. Het ter discussie stellen van de houding en positie van de 'gevestigde orde' was een uiting van de toegenomen maatschappijkritische houding.

Onder deze omstandigheden vervulde de Anne Frank Stichting in die jaren een voortrekkersfunctie. De stichting bood sinds 1960 bezoekers gelegenheid het Achterhuis, het onderkomen van Anne Frank en de andere onderduikers, te bezichtigen, maar besteedde in een permanente tentoonstelling evenzeer aandacht aan de veel bredere nationale en internationale context van het verhaal van Anne Frank.⁴³ Uitvoering werd stilgestaan bij de opkomst, ontwikkelingen en achter-

42 Afgaande op de 'dienstbetoon'-activiteiten van het RIOD was de publieke belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog in relatie tot musea en tentoonstellingen in 1970 teruggelopen ten opzichte van 1965. In 1970 bedroeg het aantal aanvragen bij het instituut om beschikbaarstelling van materiaal voor 'herdenkingstentoonstellingen' en voor het verlenen van advies en inlichtingen 170, tegen 258 in 1965. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Jaarverslag 1970.

43 Zie: A.C. Roodnat en M. de Klijn (samenst.), *Een rondgang door het Anne Frankhuis te Amsterdam. Het dagboek. Historische documentatie. Perspectieven naar een betere toekomst* (Anne Frank Stichting Amsterdam z.j. [1971]).

gronden van het nationaal-socialisme. De aandacht ging daarnaast uit naar de (internationale) Jodenvervolgung, terwijl naar verhouding het verzet zijdelings werd behandeld. De expositie had als uitgangspunt: het plaatsens van de geschiedenis van de oorlog en van het nationaal-socialisme in het perspectief van 'op weg naar een betere toekomst'.⁴⁴ In de vorm van een 'fotodokumentatie' moest getoond worden 'hoe een politieke ideologie economisch, sociaal, wijsgerig zijn kansen kan krijgen om een onmenselijk systeem te vestigen'.⁴⁵ Voortgekomen uit de protestgeneratie van de jaren zestig wilde de stichting actief een bijdrage leveren aan het maatschappelijk debat en moest de educatie betekenis hebben voor het hier en nu. Het Anne Frank Huis was niet slechts een plek om stil te staan bij het verleden, maar een uitvalbasis 'voor kritische mensen die de wereld willen verbeteren'.⁴⁶ De voorzitter van het Stichtingsbestuur, J.H. Schoorel, verwoordde het in het jaarverslag over 1972 als volgt:

Gezien onze doelstelling is het herdenken van een afgrijselijk verleden, van een onvoorstelbare onmenselijkheid waar het Achterhuis heen wijst, eerst dan een waarachtig herdenken als het vanuit dat verleden de mens in het heden bewust maakt dat ook nu nog op vele plaatsen in de wereld de schreeuw van de ontrenten, de jammer- en de doodsklacht opklinkt van mensen, die niet meer of nog steeds niet als mensen worden behandeld. Diskriminatie is daarvoor een te verhullend woord. Daarom mag geen bezoeker ons huis verlaten zonder dat hem of haar de opdracht op het hart gebonden is mee te werken om zich in te zetten voor een wereld, waarin de mens wie hij of zij ook is, menswaardig kan leven, waarin 'de Rechten van de Mens' tot gelding zijn gekomen.⁴⁷

De nieuwe generatie die vanaf begin jaren zeventig leiding gaf aan de stichting, zag de organisatie in eerste instantie als een vormingsinstelling en niet als een museum. Er deden dan ook vormingswerkers hun intrede in plaats van museummedewerkers. Eind jaren zeventig was Maatschappelijke Vorming met tien werknemers de grootste afdeling van de Anne Frank Stichting.⁴⁸ Het uitdragen van 'de idealen van Anne Frank' bestond voor hen uit het aandacht vragen voor democratiseringsprocessen, het ageren tegen allerlei wereldwijde vormen van intolerantie, terreur, geweld en uitingen van racisme, discriminatie en antisemitisme. In de sterk gepolitiseerde jaren zeventig manifesteerde de Anne Frank Stichting zich als publieke spreekbuis tegen onrecht in de wereld. Ruimtes bestemd voor wissel-

44 A.v., p. 105-108.

45 Anne Frank Stichting Jaarverslag 1972, Archief AFS, Grijs AFC/5/ AFS (J) 1972.

46 Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie*, p. 133.

47 Anne Frank Stichting Jaarverslag 1972, Archief AFS, Grijs AFC/5/ AFS (J) 1972.

48 Anne Frank Stichting Jaarverslag 1979, Archief AFS, Grijs AFC/5/ AFS (J) 1979.

toonstellingen werden ingericht voor exposities over actuele thema's. Zo kwam in 1972 in samenwerking met de Anti Apartheids Beweging Nederland (AABN) een expositie over de apartheid in Zuid-Afrika tot stand, getiteld *Nazisme in Zuid-Afrika* (1972). In de loop van 1973 besloot de stichting elk kwartaal een tentoonstelling in te richten 'over een onderwerp verband houdend met diskriminatie en vervolging in onze huidige wereld en daaraan speciaal ten behoeve van schoolgroepen een stuk vormingswerk te verbinden'.⁴⁹ In 1975 was bijvoorbeeld het generaalsregime van Pinochet in Chili onderwerp in een samen met het Chili-Komitee Nederland (CKN) samengestelde tentoonstelling. 'Jodenhaat' was het thema van de expositie *2000 jaar anti-semitisme* (1976) en opkomend extremisme stond centraal in de expositie *Ultrarechts in West-Europa* (1977). De ontwikkelingen bij de Anne Frank Stichting pasten in een ingrijpend breder democratiseringsproces in de museumpraktijk, zoals in 1976 verwoord in de befaamde museumnota *Naar een nieuw museumbeleid*, onder verantwoordelijkheid van Harry van Doorn, PPR-minister van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) in het kabinet-Den Uyl. Van musea werd 'maatschappelijke relevantie' verwacht. De nota stelde publieke en educatieve functies in de musea voorop om kennis en macht te delen, en mensen mondig te maken in politieke processen.⁵⁰

Eind jaren zeventig raakte de stichting ervan bewust dat in haar uitingen de oorlogsgeschiedenis wel erg ver naar de achtergrond was gedrongen, waarop de inhoudelijke aanpak werd aangepast. Onverminderd strijdbaar werden in de 'voorlichting' nu meer directe verbanden gelegd met de historische ontwikkelingen in Nederland en het Derde Rijk in de periode 1933-1945. Er kwam een speciale afdeling 'oud en nieuw fascisme' en in 1978 werd een 'WO-II-Kommissie' in het leven geroepen 'om adequater te kunnen reageren op vragen en verzoeken die verband houden met (voorlichting over) de Tweede Wereldoorlog'.⁵¹ Resultaten van deze gewijzigde aanpak waren de tentoonstelling *Tekens aan de wand. Een tentoonstelling over nazisme en herlevend fascisme* (1981) en de expositie *Zwart-Wit '84* (1984) over vooroordelen en racisme in Nederland.⁵² Met een directe verwijzing naar de jaren dertig werden verbanden gelegd met neonazistische en -fascistische tendensen in

49 Anne Frank Stichting Jaarverslag 1973, Archief AFS, Grijs AFC/5/ AFS (J) 1973.

50 Nota 'Naar een nieuw Museumbeleid', Tweede Kamer, zitting 1976-1977, 14 290, nrs. 1-2, Tweede Kamer, zitting 1976-1977, 14 290, nrs. 1-2. http://resourcessgd.kb.nl/SGD/19761977/PDF/SGD_19761977_0003976.pdf (geraadpleegd 26 augustus 2013).

51 Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie*, p. 148-149 en Hondius, *Oorlogslessen*, p.154.

52 *Tekens aan de Wand*, samengesteld door Joke Kniesmeijer en Aik Meeuse, was een tentoonstelling bestaande uit 42 panelen, die in mei 1981 in de Zuiderkerk in Amsterdam te zien was. Vanaf 1982 konden openbare bibliotheken, vormingscentra en andere geïnteresseerden (35x45 cm) een 'doorblader-foto-tentoonstelling' versie van de expositie bestellen in de vorm van een groot boek. De tentoonstelling *Zwart-Wit '84* werd in een bewerkte vorm aan het onderwijs aangeboden.

de samenleving. Er dreigde een herhaling van de geschiedenis, luidde de waarschuwing. Verontrust werd expliciet gedoeld op rechts-radicalen organisaties als de Nederlandse Volksunie, de Centruumpartij en de Centrum Democraten van Hans Janmaat, die zich in die tijd lieten gelden. Aik Meeuse, medewerker van de afdeling Voorlichting en Documentatie inzake Fascisme van de Anne Frank Stichting en oud-geschiedenisleraar, lichtte de aanpak toe:

Het heeft alleen maar zin om je met de Tweede Wereldoorlog bezig te houden als je je tegelijk ook bezig houdt met allerlei tegenwoordige verschijnselen van fascisme, racisme, discriminatie en verzet. Anders krijg je gauw een sfeer van romantiek en nostalgie rond het hele oorlogsgebeuren.⁵³

Deze nieuwe benadering van de Anne Frank Stichting bleef niet zonder inhoudelijke kritiek. Te lichtvaardig zouden gebeurtenissen uit de oorlogsjaren op één hoop gegooid worden met hedendaagse ontwikkelingen en symptomen, luidden de commentaren. En het nadrukkelijk en soms geforceerd en gewrongen zoeken naar overeenkomsten met herlevende vormen van nazisme en het gebruik van het politieke containerbegrip ‘fascisme’ ging ten koste van de historische nuance en uniciteit. Het verleden werd aangewend voor een politieke boodschap en dat kon, gelet op het sterk gepolariseerde politieke veld in die jaren, rekenen op bezwaren van tegenstanders van een politieke – linkse – stellingname. De stichting, die de strijd aanbod met extreemrechts, racisme en discriminatie, zou zich te eenzijdig opstellen, klonken de verwijten: wel aandacht voor het gevaar van rechtsextremisme, terwijl bijvoorbeeld het totalitaire systeem in de communistische Sovjet-Unie werd veronachtzaamd. VVD-politicus en staatssecretaris in het kabinet-Lubbers, Ad Ploeg ging in 1984 zo ver te verklaren dat de stichting een ‘crypto-communistische organisatie’ dreigde te worden.⁵⁴ De uitspraak werd een heuse affaire en beheerste wekenlang de media.⁵⁵ De Anne Frank Stichting pareerde de aantijgingen door te benadrukken dat zij een onafhankelijke organisatie was zonder enige binding met welke politieke partij of organisaties dan ook. Onder politieke druk was Ploeg uiteindelijk bereid zijn uitspraken terug te nemen.

Al dan niet beïnvloed door de kritiek op haar benadering ging de Anne Frank Stichting de daarop volgende jaren in haar museale presentaties en educatieve

53 ‘Jongeren beter duidelijk maken wat fascisme is’, *De Volkskrant*, 18 april 1981.

54 De uitspraak van staatssecretaris A. Ploeg van Landbouw en Visserij luidde: ‘In die anti-fascis-mecomités en in de Anne Frank Stichting zitten ook wel een paar figuren waar het nodige over te vertellen valt. De Anne Frank Stichting dreigt een cryptocommunistische organisatie te worden. Dat is slecht voor alles wat met Anne Frank zelf te maken heeft’. *Vrij Nederland*, 21 november 1984. Zie ook: Hondius, *Oorlogslessen*, p. 178-179 en Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank huis. Een biografie*, p. 174-177.

55 Anne Frank Stichting Jaarverslag 1984, Archief AFS, Grijs AFC/5/ AFS (J) 1984.

uitingen meer accent leggen op de historische context van de Tweede Wereldoorlog. Het eerste resultaat was zichtbaar in de (internationaal) reizende tentoonstelling *De Wereld van Anne Frank 1929-1945*.⁵⁶ Toch ontbrak ook nu de waarschuwendende boodschap niet. De geschiedenis van Anne Frank werd nadrukkelijk geplaatst in het perspectief van de geschiedenis van de opkomst van het nationaal-socialisme in het Derde Rijk en waartoe dat geleid had. De bezoeker werd de vraag voorgehouden: maar wat als de samenleving de gevaren van Hitler-Duitsland en zijn antisemitisme wel tijdig hadden doorzien? De publicatie bij de expositie stelde vervolgens aan de orde of wij in de huidige tijd ook waren meegegaan in de Jodenvervolging 'net zoals sommigen nu menen "de buitenlanders" de schuld te mogen geven van alles wat hen dwars zit'. Met de expositie wilde de stichting, zoals zij aangaf, erop wijzen dat de geschiedenis leert dat voorkoming van discriminatie in een vroeg stadium moet beginnen en dat iedereen daarin een persoonlijke verantwoordelijkheid heeft. 'Als dat besef in 1930 de houding van mensen had bepaald, dan had de naam Hitler niemand nu iets gezegd.'⁵⁷

De politieke, morele benadering van de herinnering aan de oorlog, die gepaard ging met bezorgdheid over racistische en antisemitische tendensen in de samenleving, kenmerkten niet alleen de activiteiten van de Anne Frank Stichting, maar vonden weerklink in de gehele samenleving. Zij werden gekoppeld aan opvattingen over het bevorderen van de 'vredesgedachte' en het afwijzen van de internationale wapenwedloop. Demonstraties tegen de plaatsing van kernwapens in Nederland brachten begin jaren tachtig ongekende mensenmassa's op de been. Met leuzen als 'Ik ben van na de oorlog en dat wil ik zo houden ook' werd ook door de jongere generaties impliciet en expliciet verwezen naar de Tweede Wereldoorlog. In dit tijdsgewricht won de oorlog als politiek-moreel ijkpunt aan betekenis. De jaren '40-'45 werden meer en meer in de actualiteit getrokken.

De verbreiding van de maatschappijkritische stromingen ging samen met de in de jaren zestig ingezette groeiende en veranderende belangstelling voor de oorlog. Er kwam meer aandacht voor de slachtoffers en de gevolgen van het slachtofferchap. Formele aanzetten voor erkenning voor ondergaan leed kregen vorm met de opening van het Centrum '45, de oprichting van de Stichting ICODO (Informatie Coördinatie Orgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen) en aanpassingen van de wetgeving over de financiële compensatie van oorlogsslachtoffers.⁵⁸ Voor

56 Hondius, *Oorloglessen*, p. 178. De tentoonstelling *De Wereld van Anne Frank 1929-1945* werd in 1985 samengesteld door Joke Kniesmeijer, Dienke Hondius en Bauco van der Wal.

57 Anne Frank Stichting, *De Wereld van Anne Frank 1929-1945* (Amsterdam 1985), voorwoord.

58 Zie: Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), p. 427-455 en Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997), p. 140-146.

degenen die de oorlog bewust hadden meegemaakt was een lange periode van zwijgen doorbroken. De oorlogsgeneratie die na de oorlog de blik naar voren had gericht en zich op wederopbouw, carrière en gezin had gestort, was in een levensfase van reflectie en van confrontatie met de eigen oorlogservaringen beland. Voormalige vervolgd en oud-verzetsmensen hadden behoefte uiting te geven aan hun herinneringen aan die zo ingrijpende fase in hun leven en riepen daarnaast om (maatschappelijke) erkenning.⁵⁹ Bij emotionele publieke kwesties zoals het debat over de vrijlating van ‘de drie van Breda’ (1972), de discussie naar aanleiding van de publicatie van het rapport Weinreb (1976), de zaak Menten (1976-1979), de affaire Aantjes (1978) en de mogelijke berechting van Nederlandse oorlogsmisdadigers die in Canada en Duitsland waren opgespoord, herleefde niet alleen de aandacht voor de oorlog, maar liet de oorlogsgeneratie zich ook luid en duidelijk zelf horen. Bovendien was de geschiedenis van de Jodenvervolgung een aansprekend thema voor het grote publiek geworden, niet in de laatste plaats door de gedramatiseerde Amerikaanse tv-serie *Holocaust* (1978), die ook in Nederland veel kijkers trok.⁶⁰ De aandacht voor de oorlog had in korte tijd een opmerkelijke opleving doorgemaakt en toonde andermaal de dynamiek van de herinnering aan. Leek het er medio 1970 nog op dat de interesse voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zou teruglopen, tien jaar later bleek het tegendeel. De oorlog stond zowel maatschappelijk als institutioneel volop in de belangstelling.

De oplevende aandacht voor de oorlog, de behoefte van oorlogsslachtoffers en oud-verzetsmensen zich te laten horen en de maatschappelijke verontrusting over actuele antidemocratische tendensen, die bij velen associaties oproepen met ontwikkelingen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, veroorzaakten een impuls tot museale activiteiten. In korte tijd werden er verschillende nieuwe verzetsmusea opgericht en opende het Herinneringscentrum Kamp Westerbork zijn deuren. Belangrijke factor in dit proces was het vervagen van de lang bestaande onderlinge tegenstellingen binnen het voormalige verzet. Hierbij speelde zeker een rol dat het georganiseerde communisme in die periode vrijwel aan zijn eind was gekomen. Linkse en rechtse groeperingen waren bereid om samen te werken in het uitdragen van de herinnering aan de oorlog en het bieden van voorlichting over de Tweede Wereldoorlog aan jongeren. Het benadrukken van de samenhang van het voormalige verzet boven de verschillen kwam eind 1980 ook tot uiting in de instelling van het Verzetshedenkingskruis bij Koninklijk Besluit. Met deze onderscheiding werd naast een blijk van publiek eerbetoon ook de – vermeende – gemeenschappelijkheid van het verzet geaccentueerd. Verzet werd gepleegd door

59 Jolande Withuis, *Erkenning*, p. 57-61.

60 Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, p. 120-126. Zie ook: Chris Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum 1995), p. 192-197.

vrouwen en mannen uit iedere sector van het maatschappelijk bestel, om het even van welke levensbeschouwing. De bindende factor was dat zij allen in opstand zijn gekomen tegen de bezetter. De instelling van het Verzetsherdenkingskruis moest een grote betekenis hebben ‘voor het heden en de toekomst’. Het verzet was opgekomen tegen onrecht en voor de menselijke waardigheid, zo betoogde de voorzitter van het Comité Verzetsherdenkingskruis W.Ch.J.M. van Lanschot bij de eerste uitreiking op 5 mei 1981. Hij voegde daar vervolgens aan toe: ‘Vrijheid en onafhankelijkheid zijn een kostbaar goed, dat alleen behouden kan worden als men bereid is zich daarvoor in te zetten en dat is weer dramatisch actueel.’⁶¹

De naoorlogse generatie en de voormalige vervolgd en oud-verzetsmensen vonden elkaar begin jaren tachtig in het ontwikkelen van museale initiatieven. Het bevorderen van een bewustzijn over het belang van een zwaar bevochte vrijheid en het opkomen voor democratische waarden waren daarbij belangrijke gemeenschappelijke drijfveren. Degenen die de oorlog bewust hadden meegemaakt, van wie velen intussen de pensioengerechtigde leeftijd hadden bereikt, wilden hun ervaringen delen en de idealen van toen uitdragen. Zij vonden voorts dat het hun morele plicht was om, in naam van hen die in de oorlog het leven hadden gelaten, ‘het verhaal’ te vertellen. De herinnering moest voortleven, bijvoorbeeld door oorlogsgetuigen als gastsprekers op scholen uit te nodigen.⁶² Maar dat gebeurde ook doordat oorlogsslachtoffers en voormalige verzetsmensen actief betrokken raakten bij de inrichting van museale presentaties en zij als rondleiders op exposities gingen fungeren.

POLITIEK-IDEOLOGISCHE GERICHTHEID: VERZETSMUSEA

Aan de tentoonstelling *Verzet en Vervolging 1933-1990*, die in 1980 in Amsterdam in het Paleis op de Dam te zien was, werkten voor het eerst veel kampslachtoffers en oud-verzetsmensen mee (zie afbeelding 16). Zo werden honderdvijftig van hen ingeschakeld voor het rondleiden van het publiek, waaronder veel schoolgroepen. Deze direct betrokkenen bij de oorlog speelden een belangrijke rol in de plannen de expositie na afloop een permanente basis te geven in de vorm van een verzetmuseum in de hoofdstad. Het initiatief werd gecoördineerd vanuit het Amsterdams 4 en 5 mei comité, door de Werkgroep Tentoonstellingen onder leiding van oud-verzetman Karel Neijssel. In 1984 stelde hij gewichtig: ‘Wij als verzetsmensen hebben de plechtige gelofte afgelegd dat de gebeurtenissen uit het verleden

61 W.Ch.J.M. van Lanschot, voorzitter Nationaal Comité Verzetsherdenkingskruis, aangehaald in: C.C. van den Heuvel en W. J. C. Tensen, *Gedenkboek Verzetsherdenkingskruis* (Nationaal Comité Herdenkingskruis, z.p. 1985), p. 19.

62 Hondius, *Oorlogslessen*, p. 162-164.

zich nooit meer mogen herhalen. En omdat deze groep steeds kleiner wordt, moeten anderen daarmee doorgaan'.⁶³ De gevolgen van nationaal-socialisme en het verzet in al zijn vormen moesten getoond worden. Maar het comité wilde eveneens een verbinding met de actualiteit leggen. Het op te richten museum diende ook een waarschuwingfunctie te vervullen:

Nu in de afgelopen jaren, openlijk, als dieven in de nacht of onder het duivelsmasker van een democratische partij, allerlei racistische en discriminerende elementen de kop opsteken in onze samenleving, is de noodzaak om de jaren van strijd tegen fascisme en racisme levend te houden, meer dan ooit aanwezig. Het te openen verzetsmuseum kan daarbij een grote rol spelen door de les van het verleden voor mensen en kinderen van vandaag in beelden en woorden op te roepen en de vereenzelviging tot stand te brengen met mannen en vrouwen die het gevaar van het nationaal-socialisme bij de eerste symptomen herkenden en bestreden.⁶⁴

Het bestuur van de Stichting Verzetsmuseum Amsterdam stond onder voorzitterschap van voormalig CPN-kamerlid, ex-hoofdredacteur van *De Waarheid* en oud-verzetsman Joop F. Wolff (zie afbeelding 17). In het bestuur hadden oud-verzetsmensen, vertegenwoordigers van het onderwijs, het Amsterdams Historisch Museum en de Anne Frank Stichting zitting. De samenstelling was gevarieerd wat maatschappelijke herkomst en politieke kleur betrof, maar communisten waren duidelijk vertegenwoordigd. Zo had ook de gangmaker van het eerste uur Karel Neijssel, oud-verzetsman en ex-Spanjestrider, een communistische achtergrond. Het bracht NIOD-medewerkster Jolande Withuis ertoe in haar feesttoespraak ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het museum in november 2010 het museum in die jaren 'een speeltje van de CPN' te noemen. In een klimaat waar de linkse politiek hoogtij vierde en er sprake was van een herontdekking van de oorlog, had de CPN haar kans gegrepen om de miskende rol van communisten in het verzet – die zijn oorsprong in de Koude Oorlog vond – recht te kunnen zetten, betoogde Withuis. De CPN meende vanuit deze gedachte aanspraak te kunnen maken op een eigen museum, aldus Withuis, om vervolgens te concluderen dat het Verzetsmuseum Amsterdam aanvankelijk geen 'zinvol' museum was en de eerste tien jaar eerder een 'ideologische' dan een 'professionele instelling' was.⁶⁵

63 Paul Arnoldussen, 'De keuzes van een verzetsmuseum', *Het Parool*, 29 april 1999.

64 *Mededelingen van het Amsterdams 4/5-meicomité*, juli 1984, nr. 2 ('Mei nieuws').

65 Jolande Withuis 'Lezing bij het 25-jarig bestaan van het verzetsmuseum', 19 november 2010. http://www.verzetsmuseum.org/binaries/pdf/activiteiten_en_nieuws/nieuws/withuis_lezing_19_11_2010.pdf (geraadpleegd 19 september 2012). Verkorte tekst: Jolande Withuis 'Van CPN-speeltje tot volwassen museum. Ellende van de oorlog kan alleen goed in beeld worden gebracht met een niet-ideologische benadering', *de Volkskrant*, 20 november 2010.

Dat het museum in die beginfase weinig professioneel was, is juist. De financiële middelen waren beperkt, de huisvesting in een voormalige synagoge bleek al snel onvoldoende en er moest een te groot beroep gedaan worden op een te kleine groep vrijwilligers. Wat de andere bewering betreft: het museum vond zijn oorsprong in een ideologische betrokkenheid, zoals elk museum over de recente geschiedenis, zeker in die tijd. Maar het Verzetsmuseum Amsterdam uit die beginjaren af te doen als een communistisch georiënteerde instantie, is te kort door de bocht. Ondanks het feit dat bij de oprichting van het Verzetsmuseum een aantal (voormalige) communisten een vooraanstaande rol speelde, en de instelling bij de opheffing van CPN in 1991 een aanzienlijke donatie uit de partijkas zou krijgen, werd het initiatief wel degelijk breed gedragen. In het comité van aanbeveling en in de Stichting Vrienden en Vriendinnen van het verzetsmuseum waren personen van verschillende pluimage vertegenwoordigd. Daarbij waren nog eens bijna tweeduizend particuliere donateurs met uiteenlopende overtuigingen bereid de oprichting financieel te ondersteunen. Voormalige verzetsmensen met verschillende achtergronden waren betrokken bij het initiatief en toonden zich bereid hun oorlogsherinnering boven bestaande politieke geschilpunten en voorkeuren te plaatsen. Uiteraard moest de geschiedenis van de oorlog, in overeenstemming met de toenmalige tijdsgeest, bovenal een waarschuwing zijn voor gevaren en dreigingen in de huidige samenleving, maar bij de feitelijke inrichting ging het museum uit van een zo strikt mogelijke en historisch verantwoorde werkwijze. Joop Wolff benadrukte keer op keer dat het museum, ‘omdat rondom het verzet veel zaken gevoelig liggen’, een onafhankelijke presentatie moest bieden en de ‘grote lijnen en achtergronden’ objectief geschetst moesten worden.⁶⁶ Het eerste jaarverslag van het museum accentueerde nog eens nadrukkelijk dat het museum ‘geen politieke claims’ wenste te leggen.⁶⁷ De samensteller van de tentoonstelling, de Utrechtse historicus Karel Margry, kon onafhankelijk zijn naar eigen inzichten opgestelde inrichtingsplan uitwerken.⁶⁸ Zijn opzet werd weliswaar intern bediscussieerd, maar een verantwoorde historische benadering bleef het uitgangspunt. ‘Ik heb soms m’n poot flink stijf moeten houden. Uiteindelijk was iedereen wel te overtuigen door goede argumenten. Maar over sommige dingen waren we het snel eens’, zei Margry bij het tienjarig bestaan van het museum.⁶⁹ Afgaande op de feitelijke inrichting in die beginjaren (die nauwkeurig is vastgelegd en dus te analyseren is) kan niet anders geconstateerd worden dan dat, hoe ideologisch ge-

66 Bert Bommels, ‘Verzetsmuseum dankzij de Prins. Kloof geslecht tussen communisten en “de anderen”’, *Elseviers Magazine*, 16 november 1985.

67 Jaarverslag ’85-’86 staf, Archief VMA 1985.

68 Karel Margry was verantwoordelijk voor de samenstelling van de permanente tentoonstelling. De vormgeving werd verzorgd door Pieter Hildering en Marten Rozenbeek.

69 ‘10 jaar Verzetsmuseum. De vaste opstelling’, *Verzetsmuseum bulletin*, 4e jaargang, nr. 2, oktober/november 1995.

motiveerd de achterban ook mocht zijn, in de museale presentatie van de geschiedenis van het verzet hier weinig van terug te vinden is.⁷⁰ Dat daarbij, zoals eigen is aan geschiedschrijving, keuzes gemaakt moesten worden, is niet meer dan vanzelfsprekend, maar deze werden telkens gemaakt op basis van historische kennis en inzichten. Zelfs een – destijds – politiek gevoelig onderwerp als de Februaristaking, waarvan men zou kunnen verwachten dat het communistische aandeel ‘aangedikt’ zou worden, werd ingetogen en feitelijk gepresenteerd.

Dit neemt niet weg dat een politiserende invulling, bijvoorbeeld door het leggen van verbanden met het heden, een belangrijk uitgangspunt van het museum was. Zoals voorzien in het inrichtingsplan van Karel Margry, maar ook opgenomen in de statuten, diende het leggen van die relaties niet in de vaste opstelling maar in de wisselexposities te gebeuren. Hier moesten ‘actuele tijdverschijnselen als discriminatie en racisme worden getoetst aan de gebeurtenissen uit de jaren negentienhonderd veertig – negentienhonderd vijfenvoertig’.⁷¹

Aan zijn actualiteitsmissie blijkt het Verzetsmuseum Amsterdam in de praktijk terughoudend invulling te hebben gegeven. Juist uit vrees beticht te worden van ‘het bedrijven van politiek’ werden in de wisselexposities wellicht opmerkelijk weinig verbanden met het hier en nu gelegd. De gekozen thema’s hadden in hoofdzaak toch direct betrekking op onderwerpen uit de oorlogsjaren en wanneer de mogelijkheid er was een actueel politiek standpunt in te nemen, dan werd dat angstvallig vermeden. Dus geen exposities over onderwerpen als racistisch geweld anno nu, herlevend antisemitisme of opkomend neofascisme.⁷² Kortom, het Ver-

70 Karel Margry, ‘Beknopte beschrijving van de permanente opstelling van het Verzetsmuseum Amsterdam (definitieve versie)’, september 1985, Archief vMA 1985 en Karel Margry, *Verzetsmuseum Amsterdam. Teksten permanente tentoonstelling* (Amsterdam, z.j. [1986]). Toelichting Karel Margry aan auteur, 20 augustus 2013.

71 Statuten Verzetsmuseum Amsterdam, opgesteld door notaris J. Duijzend, Amsterdam, 18 juli 1984. NIOD KB II 2319. Mededeling Karel Margry, 20 augustus 2013.

72 Uitzondering vormt in 1988 de tentoonstelling *Niet stil te krijgen* over perscensuur in Zuid-Afrika, die tot stand gekomen was in samenwerking met de Anti Apartheidsbeweging Nederland (AABN). Naaraanleiding van de commotie over het staatspensioen van de weduwe Rost van Tonningen werd in 1987 een kleine expositie over de NSB'er M.M. Rost van Tonningen gehouden, getiteld *Verzet 40-45 Komt Steeds Terug*. In de eerste jaren van het bestaan van het museum werden daarnaast de volgende wisselexposities gehouden: *Vrouwen in verzet* (1986, door een ad-hocwerkgroep), *Adopteer een monument* (1986, in samenwerking met de Stichting Februari '41), *Met groote laars en plompe voet* (1986, over spotprenten samengesteld door het Studium Generale van de Landbouwhogeschool Wageningen), *Etty Hillesum. Leven en werk 1941-'43* (1986, door de Etty Hillesumstichting), *Toneelen Cabaret 1933-1945* (1987), *Dit geschrift in ieders hand – Het illegale Vrij Nederland* (1987, in samenwerking met de Weekbladpers), *De Ondergedoken Camera* (1988, over illegale fotografie tijdens de oorlog, samengesteld door het Gemeentearchief Amsterdam), *Jan Rot. Tekenaar van het Illegale Blad Paraat* (1988), *Kreisauer Kreis – Porträt einer Widerstandsgruppe* (1989, samengesteld door Stiftung Preussischer Kulturbesitz), *Het is maar voor één nacht – Hulp aan onderduikers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (1990), *Heden geen college – Studentenverzet 1940-45* (1990, in samenwerking met de Stichting Onderlinge Studentensteun ‘Kriterion’).

zetsmuseum Amsterdam was niet uitgesproken politiek activistisch, zoals de Anne Frank Stichting dat in de jaren zeventig en begin jaren tachtig was.

De ontstaansgeschiedenis van het Verzetsmuseum Zuid-Holland vertoont overeenkomsten met die van het Verzetsmuseum Amsterdam. In Zuid-Holland kwam het initiatief tot oprichting van een verzetsmuseum uit de boezem van het actieve Goudse 5-meicomité. Dit comité was een breed samengestelde groep vertegenwoordigers van Goudse organisaties, zoals de vredesbeweging, mensenrechtenorganisaties, het voormalig verzet, politieke partijen en het Humanistisch Verbond. Ook hier overheerste een linkse en communistische betrokkenheid. Jaarlijks organiseerde het comité de evenementen rond de dodenherdenkingen en de viering van de bevrijding. In de loop van de jaren tachtig constateerde het comité dat de publieke belangstelling voor zijn activiteiten toenam, met als hoogtepunt de grote belangstelling voor de veertigste dodenherdenking op 4 mei 1985 en de viering van Bevrijdingsdag daags erna. Het idee groeide om wat eens per jaar onder de aandacht werd gebracht, een permanent karakter te geven in de vorm van een verzetsmuseum in Zuid-Holland. Het plan hiervoor werd gelanceerd door PvdA-gedeputeerde en oud-verzetsman Jan Borgman. Ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig bestaan van het museum in 2011 herinnerde Hekon Pasmaan, eerste voorzitter, medeoprichter en tevens Statenlid voor de CPN, dat er destijds een grote behoefte was ‘de periode ’40-’45 te verwerken en lessen te trekken uit wat toen gebeurd is. Persoonlijke, ideële en politieke motieven kwamen hierin samen’.⁷³ Grondbeginsel was dat de Tweede Wereldoorlog niet gezien moest worden als een geïsoleerde periode in de geschiedenis. De lijnen van het verleden moesten zo veel mogelijk worden doorgetrokken naar het heden.⁷⁴ Het museum wilde ‘de achtergronden en de opkomst van het fascisme’ inzichtelijk maken en de historische lessen uit die periode inzetten (...) naar de interpretatie van gebeurtenissen uit de moderne tijd’.⁷⁵

De bestaande musea hadden alle gemeen dat uit hun presentaties lessen getrokken moesten worden uit de geschiedenis van de oorlog. Zij wilden op de bres staan voor vrijheid, democratie en vrede. Deze begrippen waren intussen deel gaan uitmaken van een steeds breder gevoerd maatschappelijk debat. Ook de overheid had zich

73 Hekon Pasmaan, ‘Hoe het begon en vooral waarom’. In: Truusje Vélou en Christan Emden (red.), *Verzet verzilverd. 25 jaar Verzetsmuseum Zuid-Holland* (Gouda 2011), p. 47.

74 ‘Verslag Zuidhollands Verzetsmuseum 1985-1990’, p. 6, Archief Zuidhollands Verzetsmuseum.

75 Oprichtingsakte Stichting Zuidhollands Verzetsmuseum, 18 februari 1985. Aangehaald in: ‘Verslag Zuidhollands Verzetsmuseum 1985-1990’, p. 3, Archief Zuidhollands Verzetsmuseum. Historicus en museoloog Walter Swagmakers, de enige betaalde kracht van het museum, was verantwoordelijk voor het inhoudelijk concept van de vaste opstelling. Adviezen werden geleverd door E. Hiemstra-Timmenga, oud-medewerkster bij het RIOD. Walter Swagemaker, ‘Mijn eerste jaar bij het Zuidhollands Verzetsmuseum’, in: Vélou en Emden (red.), *Verzet verzilverd*, p. 68-71.

deze thema's, die aanvankelijk het exclusieve domein van de linkse politiek leken, eigen gemaakt. Zo riep CDA-premier Ruud Lubbers in 1985, het oprichtingsjaar van het Verzetsmuseum Amsterdam, tijdens een bevrijdingstoespraak op tot waakzaamheid:

De Tweede Wereldoorlog heeft geleerd dat vrede en vrijheid voor iedereen moet gelden. Daarom moeten we waakzaam zijn. Waakzaam tegen discriminatie, tegen vreemde overheersing, maar ook tegen de slavernij van de bewapeningswedloop.⁷⁶

De benadering om lessen te leren uit het verleden werd door de overheid vervolgens sterk gestimuleerd en zou een belangrijk criterium worden om voor subsidie in aanmerking te komen.

OORLOGSWELZIJSBELEID, KAMP WESTERBORK

Direct na de oorlog was er van de kant van de Nederlandse overheid nog wel aandacht geweest voor de oorlogsherinnering in het publieke domein, maar daarna had Den Haag zich vooral afzijdig gehouden. Pas in de loop van de jaren zeventig kwam hier daadwerkelijk verandering in. Mede naar aanleiding van de algemene commotie rondom de vrijlating van de laatste drie nog vastzittende oorlogsmisdadigers in 1972 kwam het lijden van de oorlogsslachtoffers centraal te staan en groeide een schuldbewustzijn over de passiviteit van de Nederlandse bevolking tegenover het lot van de Joden.⁷⁷ Kampoverlevenden kwamen met hun getuigenissen naar buiten en het 'nieuwe' verschijnsel postconcentratiekampsyndroom, dat we later oorlogstrauma zijn gaan noemen, kreeg brede bekendheid. De overheid raakte doordrongen van het besef dat de ervaringen van vervolgen, de verwerking van de oorlog, in het bijzonder de psychische en mentale zorg, een zaak van het rijk waren en dat zij hierin tot dan toe ernstig tekort was geschoten. De herinnering aan de oorlog was behalve een politieke, nu vooral ook een medisch-psychologische aangelegenheid.⁷⁸ Het resultaat was dat materieel gezien er betere regelingen werden getroffen en dat de regering een 'oorlogswelzijnsbeleid' ontwikkelde.⁷⁹

Belangrijk uitgangspunt van dit oorlogswelzijnsbeleid was de overtuiging dat

⁷⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p.553.

⁷⁷ Hinke Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap* (Amsterdam 2005), p. 128-129. Jolande Withuis noemt in dit perspectief de commotie rond de vrijlating van 'de drie van Breda' een omslagpunt in de oorlogsherinneringscultuur. Jolande Withuis, 'Van politiek naar psychologie. De veranderende omgang met de oorlog', in: *Cogiscope* 2, 2007, p. 28.

⁷⁸ Jolande Withuis, 'Van politiek naar psychologie', p. 28 en Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005), p. 292-303.

onbegrip voor wat de vervolgd en de verzetsdeelnemers hadden meegemaakt, van invloed was op het welbevinden van de getroffen overlevenden van de oorlog. In de samenleving ontbrak het aan maatschappelijke erkenning voor de slachtoffers.⁸⁰ Deze miskennis en het onbegrip waren vooral te wijten aan een algemene onwetendheid over de oorlogsgeschiedenis. Vanuit haar verantwoordelijkheid voor de slachtoffers verbond de overheid hieraan de gevolgtrekking dat zij een educatieve, opvoedkundige taak had te vervullen in het bijbrengen van kennis over de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder aan de jongere generatie. Bij de uitvoering hiervan konden zowel bestaande als nog nieuw op te richten oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra een rol spelen. Museale presentaties werden immers als een belangrijk instrument beschouwd om een breed publiek, en vooral jongeren in schoolverband, te bereiken.⁸¹

De overheid bracht dus de betekenis van de musea direct in verband met het welzijn van vervolgd en oud-verzetsmensen. Vanwege dit zorgaspect zijn de oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra onder de welzijnssector van de overheid komen te vallen en niet, zoals andere historische musea, onder die van cultuur of onderwijs. Deze situatie bestaat nog altijd.

Het ministerie van CRM riep in 1974 een speciale Hoofdafdeling Verzetsdeelnemers en Vervolgden in het leven om het oorlogswelzijnsbeleid ter hand te nemen.⁸² Ad hoc werden verschillende activiteiten ondersteund die de herinnering

79 Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997), p. 140-146 en Jolande Withuis, *Na het kamp*, p. 293, 318-323, 402. Het debat rond 'de drie van Breda' vormde aanleiding tot het uitvaardigen van de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers (WUV), zie: Elly Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen. Toepassingen en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Boom Amsterdam 2010), pp. 63-77.

80 Jolande Withuis, *Erkenning*, p. 57-58.

81 Nota 'Educatief beleid', H.J. Kramer, hoofd van de Directie Verzetsdeelnemers en Vervolgden, ministerie van WVC, juli 1986. Archief Oorlogsmuseum Overloon, E11.

82 De taak beruiste bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) en vanaf 1982 bij het toen ingestelde ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC). Vanaf 1994 viel deze onder het nieuwe ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Binnen het departement is de zorg voor de oorlogsgetroffenen sinds 2004 ondergebracht bij de Eenheid Oorlogsgetroffenen en Herinnering WOH (EOH) en daarvoor bij diens voorgangers: de Onderafdeling Oorlogsslachtoffers en andere Groepen (1956-1965), Onderafdeling Verzetsslachtoffers en Algemene Zaken (1956-1968), Afdeling Bijstand Bijzondere Groepen (1965-1973), Hoofdafdeling Bijzondere Voorzieningen (1965-1973), Afdeling Buitengewone Pensioenen en Algemene Oorlogsongevallenregeling (1968-1973), Directie Bijstandszaken (1965-1984), Hoofdafdeling Verzetsdeelnemers en Vervolgden (1973-1979) en de Directie Verzetsdeelnemers en Vervolgden (1979-1989, DVV) en de Directie Verzetsdeelnemers, Vervolgden en Burgeroorlogsgetroffenen (1990-2004, DVVB) en vanaf 2004 de Eenheid Oorlogsgetroffenen en Herinnering WOH. Nationaal Archief, 'Inventaris van het archief van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en taakvoorgangers: Directie Verzetsdeelnemers, Vervolgden en Burgeroorlogsgetroffenen, 1946-1999', inleiding. NA, 'Inleiding', inventaris archief van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en taakvoorgangers: Directie Verzetsdeelnemers, Vervolgden en Burgeroorlogsgetroffenen, 1946-1999, archiefnummer: 2.27.23.

aan de oorlog levend hielden, opriepen tot bezinning en herdenking en daarmee ook voorlichting boden over de oorlogsslachtoffers. Zo kreeg het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum in Overloon een financiële toezegging voor de aanbouw van een nieuwe vleugel, ten behoeve van uitbreiding en verbetering van de permanente tentoonstelling, die in 1977 gerealiseerd werd. Maar het meest aansprekende resultaat van het nieuwe beleid van CRM was de totstandkoming van het herinneringscentrum Kamp Westerbork.

De verschuivende aandacht naar de vervolgdgen, en in het bijzonder naar de Joodse slachtoffers, had geleid tot een ‘herontdekking’ van het voormalig *Judendurchgangslager* Westerbork, de belangrijkste herinneringsplaats van de Nederlandse Jodenvervolgving.⁸³ De eerste jaren na de oorlog was de inrichting van een herinneringsfunctie van de plek mede tegengehouden door de Joodse gemeente in Amsterdam. Men vond dat Westerbork geen plek was om te herdenken, maar om te vergeten.⁸⁴ De realisatie, in 1970, van het door oud-gevangene Ralph Prins ontworpen monument met het stootblok en de omhoog gebogen rails – dat overigens buiten het voormalige kampterrein is gelegen – bracht de belangstelling voor de historische plek aarzelend op gang. Er was een herdenkingsplek gecreëerd, maar daarmee werd de geschiedenis van het kamp nog niet verteld. Van het kampterrein, dat als geheel bewaard is gebleven, was met het slopen van de laatste barakken in 1971 vrijwel geen enkele tastbare herinnering meer over.⁸⁵ De behoefte aan historische contextualisering en de roep om de locatie vorm te geven als inzichtelijke herinneringsplek, resulteerden in de eerste helft van de jaren zeventig in het opperen van plannen voor een documentatiecentrum. Gangmaker voor deze initiatieven was tweede-generatieslachtoffer Manja Pach.⁸⁶ De medewerking vanuit de Provinciale Staten van Drenthe en de lokale overheid was aanvankelijk echter gering.⁸⁷ Toch ontstond in 1978 op initiatief van de provincie de Werkgroep Westerbork, die zich zou bezighouden met de invulling van de herinneringsplek

83 Roel Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam 2010), p. 316.

84 Bart van der Boom, ‘Westerbork. De ondergang van de Nederlandse joden’, in: Wim van den Doel (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005), p. 158. Zie voor een beschrijving van het voormalige kampterrein: G.L. Durlacher, ‘Verdwenen rails’ in: Teresien da Silva en Dineke Stam, *Sporen van de oorlog. Ooggetuigen over plaatsen in Nederland, 1940-1945* (Amsterdam 1989), p. 9.

85 Rob van der Laarse, ‘Kamp Westerbork’, in: De Keizer en Plomp (red.), *Een open zenuw*, p. 307-310.

86 Bert Vuijsje, “‘Je eigen plek in de geschiedenis’”. Een interview met Manja Pach’, in: Dirk Mulder en Ben Prinsen (red.), *Bronnen van herinnering*, Westerbork Cahiers nr. 1 (Assen 1993), p. 11-17.

87 Dirk Mulder, ‘Een vormgegeven verwerking. De geschiedenis van de herinnering aan kamp Westerbork’, in: Mulder en Prinsen (red.), *Bronnen van herinnering*, p. 37.

en de oprichting van een mogelijk documentatiecentrum.⁸⁸ Een jaar later presenteerde de werkgroep haar voorstel, waarin elementen van het verdwenen kamp weer waren teruggebracht. Er zou een ‘open doorloop-wachthuis’ als informatiebarak worden herbouwd. Hierin moest een beeld van het leven in het kamp worden gepresenteerd. Verder voorzagen de plannen in een reconstructie van een stuk omheining, een wachttoren, de appèlplaats voorzien van een vlaggenmast en een wachthuisje achter de slagboom.⁸⁹

Het ministerie van CRM overwoog het initiatief te ondersteunen en bij te springen in de kosten van het plan. Er diende zich echter een andere mogelijkheid aan. In 1980 had de Nederlandse regering op verzoek van de Poolse overheid een tentoonstelling gerealiseerd in het Nederlands paviljoen in het museum in Auschwitz. Deze expositie was samengesteld door het RIOD in samenwerking met de Rijksvoorlichtingsdienst.⁹⁰ Uitgangspunt van de creatie van ‘een mengvorm van expositie en herdenking’, zoals vormgever Dick Elffers het verwoordde.⁹¹ Harry Paape, directeur van het RIOD en samensteller van de tentoonstelling, stelde voor een replica van deze presentatie te plaatsen in Westerbork, in een nieuw te bouwen herinneringscentrum. Het voorstel kreeg direct bijval van de landelijke politiek, waardoor realisatie in een stroomversnelling raakte. In januari 1981 nam de Tweede Kamer de motie-Wolff, Meijer, Kappeyne van de Copello en Cornelissen aan, waarmee de regering werd verzocht de Nederlandse expositie in Auschwitz eveneens in Westerbork te plaatsen.⁹² Omdat eind jaren zestig bij het voormalige kamp terrein een sterrenwacht was gevestigd en het gebied daardoor officieel een stiltegebied was geworden – om die reden had het Molukse woonoord Schattenberg moeten verdwijnen – zou een informatiecentrum niet dichterbij dan drie kilometer van de historische plek gebouwd kunnen worden. Op 12 april 1983 opende koningin Beatrix het Herinneringscentrum Kamp Westerbork (zie afbeelding 19). Er was een herinneringsplaats gecreëerd in de vorm van een museale presentatie, die

88 Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p. 408-409.

89 Mulder, ‘Een vormgegeven verwerking’, p. 40.

90 Nederland was een van de laatste niet-Oostbloklanden die in Auschwitz met een als expositieruimte annex herdenkingsplaats ingerichte barak vertegenwoordigd werd. Israël, België, Frankrijk, Italië en Oostenrijk gingen Nederland voor. Voordat de tentoonstelling in het Nederlandse paviljoen in Auschwitz werd geplaatst, was deze van 13 april tot 18 mei 1980 in de Amsterdamse Zuiderkerk te zien. Samenstelling: Harry Paape, vormgeving: Dick Elffers. Zie: A.H. Paape, *Paviljon Hollandii. Auschwitz Block 21. Nederlandse permanente expositie in het Poolse Staatsmuseum te Auschwitz* (Wormerveer 1980).

91 Bas Roodnat, ‘Ook Nederlands paviljoen in het kamp Auschwitz’, *NRC Handelsblad*, 12 januari 1980.

92 Tweede Kamer, zitting 1980-1981, Rijksbegroting 1981, 16 400 hoofdstuk XVI, motie nr. 79. (http://resourcessgd.kb.nl/SGD/19801981/PDF/SGD_19801981_0004713.pdf (geraadpleegd 25 september 2012).

overigens voornamelijk bestond uit een groot aantal panelen. Pas later zijn er objecten toegevoegd.

Ondanks de voortvarendheid waarmee het herinneringscentrum uiteindelijk toch nog tot stand was gekomen, bleef onder de Werkgroep Westerbork – intussen overgegaan in de Stichting Voormalig Kamp Westerbork – onvrede bestaan over de gang van zaken. Zoals Dirk Mulder, sinds 1986 directeur van het herinneringscentrum, het verwoordde, voelde men zich ‘overruled’ en ook ‘opgezadeld met nieuwe zorgen’.⁹³ De zorgen betroffen de hoge exploitatielasten die een centrum in deze vorm met zich mee zouden brengen. Maar er waren ook bezwaren tegen de inhoud van de museale inrichting. De replica van de Nederlandse expositie in Auschwitz omvatte de geschiedenis van driehonderd jaar Joden in Nederland, waar de Duitse bezetting en de Jodenvervolging een beperkt onderdeel van was. Slechts twaalf panelen gingen over de oorlogsperiode, waarvan één paneel over de razzia in Amsterdam en de daaropvolgende Februaristaking, en slechts drie panelen over de vervolging van Nederlandse Joden inclusief Westerbork. De overige acht panelen behandelden het verzet, de strijd om de bevrijding van het land, de Hongerwinter en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië.⁹⁴ De Werkgroep Westerbork vond de gekozen thematiek veel te ruim en had de presentatie het liefst beperkt gezien tot louter informatie over kamp Westerbork zelf. Bovendien riep de sterke nadruk op het verzet, dat ook nog eens te heldhaftig werd afgeschilderd, eveneens weerstand op. Er werd een tentoonstelling gepresenteerd die, zoals cultuurhistoricus Roel Hijink het beschrijft, een ‘nationalistisch kader’ volgde.⁹⁵ Wellicht dat een dergelijke presentatie voldeed in het museum Auschwitz, te midden van presentaties van andere landen, op de locatie ‘Westerbork’ miste deze de affiniteit met de specifieke geschiedenis van de plek zelf. Aan de kritiek werd enig gehoor gegeven. Als compromis werd aan de oorspronkelijke expositie een beknopte geschiedenis van kamp Westerbork toegevoegd.⁹⁶

Als het aan Manja Pach, dochter van een oud-gevangene en initiatiefneemster van de Werkgroep Westerbork, had gelegen, had het herinneringscentrum ook veel meer de actualiteitsbetekenis benadrukt. Haar motto voor het centrum zou de bekende dichtregel van oud verzetsman Henk van Randwijk zijn geweest: ‘Bedenk dat hetgeen gisteren werd bedreigd, heden en morgen opnieuw in gevaar kan verkeren. Bescherm het en weest waakzaam’. Het accent moest volgens Pach meer liggen op de voortdurende waakzaamheid ten aanzien van huidige vormen van vervolging en onderdrukking die een bedreiging zijn voor de vrijheid en democra-

93 Mulder, ‘Een vormgegeven verwerking’, p. 41-42.

94 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 247-248 en A.H. Paape, *Herinneringscentrum Kamp Westerbork* (Amsterdam, 1983).

95 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 248.

96 Paape, *Herinneringscentrum Kamp Westerbork*.

tische waarden. Het is er niet van gekomen. Uiteindelijk was er in het centrum een enkel prikbord te vinden, waarop met krantenknipsels aandacht werd besteed aan actuele uitingen van discriminatie en vervolging.⁹⁷

OVERHEID EN JEUGDEDUCATIE

Met als hoogtepunt de veertigjarige herdenking in 1985 stond de Tweede Wereldoorlog midden jaren tachtig meer dan ooit in de belangstelling. Het draagvlak om te herdenken was beduidend groter dan in het midden van de jaren zeventig. Vond in 1975 nog 67 procent van het Nederlandse publiek dat de dodenherdenking op 4 mei gehandhaafd moest blijven, in 1985 was dit percentage gestegen tot 77 procent van de ondervraagden.⁹⁸

De levendige aandacht voor de oorlog is ook terug te zien in de activiteit op het museale vlak. In korte tijd waren verzetmusea in Leeuwarden, Amsterdam en Gouda opgericht, was het herinneringscentrum Kamp Westerbork voltooid, werd het Oorlogs- en Verzetmuseum in Overloon uitgebreid en geheel opnieuw ingericht en waren er plannen voor nog meer musea. Voortbordurend op het ontwikkelde oorlogswelzijnsbeleid van de overheid dat in de loop van de jaren zeventig vorm kreeg, wenste de overheid nu ook een meer actieve en stimulerende rol in de educatieve voorlichting over de Tweede Wereldoorlog te vervullen. Het ministerie van wvc had eerder al zorgelijk geconstateerd dat de kennis over de oorlog onder jongeren gering was.⁹⁹

De overheid trok zich de bestaande maatschappelijke verontrusting over de opkomst van verschillende vormen van racisme en discriminatie aan. Uitgangspunt van het jeugdvoorlichtingsbeleid dat het departement van wvc vervolgens ontwikkelde, was dan ook dat niet alleen de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog gestimuleerd moest worden, maar dat deze ook gekoppeld moest worden aan actuele ontwikkelingen in de samenleving. Aansluitend bij de ontwikkelingen die zich eind jaren zeventig en jaren tachtig in brede zin in de museumwereld hadden voltrokken, waarbij educatie een stevige plek had verworven in de museumpraktijk, was hierin ook een taak weggelegd voor de museale oorlogsinstellingen.¹⁰⁰

wvc zag met instemming de grote activiteit aan die zich landelijk op dit terrein de afgelopen jaren had ontwikkeld. Maar tegelijk stelde het vast dat al deze initia-

97 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 248-249.

98 De belangstelling voor de 4-meiderdenking nam verder toe. In 1994 steunde 87 procent de jaarlijkse dodenherdenking. Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p. 568-569.

99 'Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden', beleidsnota ministerie van wvc, 27 april 1987. Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987, 19 958, nrs 1-2.

100 Folkert Haanstra en Jacob Oostwoud Wijdenes, *Tendrapport museumeducatie* (SCO-Kohnstamm Instituut, Amsterdam 1996).

tieven zich onafhankelijk van elkaar voltrokken en er geen sprake was van afstemming. Ook was het duidelijk dat de professionaliteit van de instellingen te wensen overliet. Organisatorisch waren de musea kwetsbaar. Veel instellingen kampten daarnaast met ernstige financiële tekorten. Ze waren afhankelijk van donaties en van lokale, regionale, provinciale en particuliere fondsen. De hoop was nu echter gevestigd op financiële ondersteuning van wvc. Tot dan toe had het departement van geval tot geval besloten al dan niet subsidies te verstrekken. De groeiende activiteit in het veld van oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra en de vele verzoeken voor ondersteuning noopten het ministerie nu een gestructureerd beleid te ontwikkelen. Een beleid dat in de eerste plaats gericht zou moeten zijn op de educatieve waarde van de instellingen en de bereidheid tot afstemming met het departement op het inhoudelijke vlak: het vergroten van de kennis over de Tweede Wereldoorlog, met als beginsel het leggen van verbanden tussen ‘toen en nu’.

In de zomer van 1986 werd een aantal vooraanstaande museale oorlogsinstellingen uitgenodigd commentaar te leveren op de notie ‘Educatief Facetbeleid’ van de directie Vervolgden en Verzetsdeelnemers van het ministerie.¹⁰¹ Deze notitie zou uiteindelijk de basis vormen van de beleidsnota ‘Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden’, die in mei 1987 aan de Tweede Kamer werd aangeboden. De geraadpleegde musea konden zich vinden in de algemene teneur van het beleid, dat vooral gericht was op de jongere generatie in de leeftijd van 10 tot 25 jaar. Het beleid beoogde jongeren:

- bewust te maken van de oorzaken, achtergronden en gevolgen van de Tweede Wereldoorlog en de waarden die toen in het geding waren.
- bewust te maken van de gevaren van fascisme en racisme in onze hedendaagse nationale en internationale samenleving door deze te vergelijken met situaties in de vooroorlogse samenleving.
- te stimuleren niet alleen begrip te hebben voor getroffen en uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook voor getroffen en daarmee samenhangend racisme.¹⁰²

Het beleid kenmerkte zich dus door het accentueren van de ‘brugfunctie’ heden – verleden en door een ‘signaleringsfunctie’: ‘het waarschuwen voor racisme en her-

101 Criteria waren dat de organisaties ‘representatief’ moesten zijn en landelijk opereerden. Voorts deskundig waren op het gebied van en ervaring hebben met voorlichting en educatie. De benaderde instellingen betroffen: Verzetsmuseum Friesland, Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon, Verzetsmuseum Amsterdam, de Anne Frank Stichting en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

102 ‘Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden’, beleidsnota ministerie van wvc, 27 april 1987. Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987, 19958, nrs. 1-2. http://resourcessgd.kb.nl/SGD/19861987/PDF/SGD_19861987_0006902.pdf (geraadpleegd 25 september 2012).

leving van fascisme en anti-semitisme', waarbij jongeren gewezen moesten worden op 'fundamentele waarden zoals vrijheid, gelijkwaardigheid en wederzijds respect'.¹⁰³ Overigens werd zowel hier als in andere beleidsstukken in één adem gesproken over fascisme, racisme en antisemitisme; begrippen die, zeker destijds, nogal lichtvoetig gehanteerd werden. Vooral de term 'fascisme' was in de nadagen van de Koude Oorlog een uitgehold begrip geworden met een actuele en flexibele betekenis waaraan vooral een links, dan wel communistisch politiek activisme was verbonden.¹⁰⁴ Het bracht het VVD-kamerlid J.G.C. (Jan Kees) Wiebenga ertoe bij de behandeling van de evaluatie van het jeugdvoorlichtingsbeleid in 1991 hierover aan minister Hedy d'Ancona vragen te stellen. Volgens de volksvertegenwoordiger vertoefde de vermenging van de begrippen racisme en fascisme de discussie.¹⁰⁵ Medio jaren negentig verdween de benaming 'fascisme' geruisloos uit het overheidsjargon. Er werd vanaf toen gesproken over 'racisme, discriminatie en intolerantie'.

Het voornaamste instrument om het jeugdvoorlichtingsbeleid uit te dragen was het onderwijs.¹⁰⁶ Docenten in het gehele voortgezet onderwijs, in het bijzonder leraren geschiedenis en maatschappijleer, werden geïnstrueerd hoe in de geest van de Tweede Wereldoorlog 'toen en nu' les te geven. Onder verwijzing naar het onderzoek van C.G. van der Kooij *WOII – Heden* uit 1987, dat aangaf dat er voor onderwijsgeevenden in het voortgezet onderwijs geen bruikbaar lesmateriaal beschikbaar was over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot de actuele samenleving,¹⁰⁷ vertaalde de Stichting voor Leerplanontwikkeling (SLO) de doelstellingen naar een leerplan voor het onderwijs in een docentenhandboek.¹⁰⁸ Dit handboek benadrukte de belangrijke rol die de musea als 'leermiddel' vervullen, want de confrontatie met authentiek materiaal maakte de oorlog concreter en vergrootte de be-

103 A.v., 'Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden'.

104 Zie onder meer: Jolande Withuis, *Na het kamp*, p. 284. De historicus H.W. von der Dunk gaf destijds als definitie van fascisme: 'Een politieke stroming die, in plaats van de parlementaire democratie met haar veelheid van partijen én in plaats van het communistische alternatief een soort homogene, nationale gemeenschapsstaat wil optrekken, onder leiding van een krachtige heerser of heersende elite.' Aangehaald in: Aik Meeuse, 'Fascisme en anti-fascisme en verkenning', in Anne Frank Stichting (ed.), *Oud en nieuw fascisme* (Amsterdam 1981).

105 Verslag overleg vaste Commissie voor Welzijn en Cultuur met de minister van WVC over de nota Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot heden: verantwoording en voornemens, 18 november 1991. Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 19 958, nr. 7. http://resourcessgd.kb.nl/SGD/19911992/PDF/SGD_19911992_0002019.pdf (geraadpleegd 25 september 2012).

106 Hondius, *Oorlogslessen*, p. 180-195.

107 C.G. van der Kooij, *WOII – Heden. Analyse en beoordeling van de bruikbaarheid van educatieve materialen* (SLO Enschede 1987).

108 L.G. Dalhuisen en E. Storck (samenstelling en redactie), *De Tweede Wereldoorlog, toen en nu. Handboek voor docenten geschiedenis en maatschappijleer* (Nijgh & Van Ditmar Educatief, Enschede 1989).

trokkenheid van de leerlingen.¹⁰⁹ Schoolbezoek aan de oorlogsmusea werd in het leerplan dan ook zeer aanbevolen.

Het nieuwe educatieve beleid en de waarde die aan museumbezoek werd toegekend, betekende niet dat het ministerie alle musea zonder meer ruimhartig financieel wenste bij te staan. Integendeel. Van subsidie verzekerd waren al het Herinneringskamp Westerbork, als uitvloeisel van het oprichtingstraject, en de Anne Frank Stichting, die van alle museale instellingen veruit de meeste educatieve activiteiten ontplooidde. Wezenlijke financiële ondersteuning werd nu ook toegezegd aan het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon en het Verzetsmuseum Amsterdam. Belangrijk argument voor deze keuze was dat deze beide musea zich in de ogen van vws duidelijk in nationale en algemene zin profileerden. Overloon had zijn recht van bestaan aangetoond door zijn vooraanstaande positie in het veld en de aanzienlijke bezoekersaantallen. Het museum had bewezen 'een hoogwaardig niveau' te kunnen bereiken. Voor het jonge Verzetsmuseum Amsterdam gold dat het deze functie voor de Randstad zou kunnen gaan vervullen, zo motiveerde het ministerie zijn besluit.¹¹⁰

Aan deze vier 'bevoorrechte' musea en herinneringscentra met een belangrijke educatieve functie werd kort daarop, zij het voor 'een beperkt deel', ook het in Amsterdam gevestigde Joods Historisch Museum toegevoegd, dat in mei 1987 naar een nieuwe locatie was verhuisd. Het Nationale Monument Kamp Vught, dat in 1990 vorm had gekregen, kreeg eveneens een structurele subsidie toegekend. Deze toekenning was gebaseerd op grond van de herinneringsfunctie die het monument representeerde: Vught werd vooralsnog niet gerekend tot de nationale oorlog- en verzetsmusea en herinneringscentra omdat de instelling destijds nog geen museale functie had. Het ministerie maakte vanaf 1987 tot en met 1990 in totaal een subsidiebedrag van ruim 7 miljoen gulden over aan de oorlogs- en verzetsmusea voor basis- en investeringssubsidies. Daarnaast was een budget van 1,2 miljoen beschikbaar voor projectsubsidies, maar die werden in hoofdzaak aangewend voor niet-museale educatieve projecten.¹¹¹

109 A.v., p. 65.

110 Voor de hoogte van het toegekende bedrag was een ingewikkelde verdeelsleutel bedacht op grond van de bezoekersaantallen en op basis van het behalen van de 'kernprestaties' van de musea. Hieronder werden het aantal wisseltonstellingen en rondleidingen per jaar verstaan. Volledigheidshalve werd te verstaan gegeven dat de educatieve verrichtingen tot doel hadden '[...] de herinnering aan de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog levend te houden teneinde het besef te bestendigen, dat hetgeen zich toentertijd heeft voorgedaan in de toekomst voorkomen dient te worden'. Conceptsubsidiekader educatieve functie musea en herinneringscentra op het terrein van verzet en vervolging', archief Oorlogsmuseum Overloon, S11 en Brief van de minister van vvc, L.C. Brinkman, aan het bestuur van het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum, 9 mei 1989, archief Oorlogsmuseum Overloon, S11 – 27241.

111 'Verantwoording beleid en activiteiten 1987 tot 1991 in het kader van de nota Jeugdvoorlichting w.o.11 – heden van 1987, Tweede Kamer, vergaderjaar 1990-1991, 19 958, nr.6., Bijlage 4 Financiële

Het ontwikkelde subsidiebeleid sloot andere oorlogs- en verzetsmusea uit. Dit tot groot ongenoegen van instellingen als het Verzetsmuseum Friesland en het Verzetsmuseum Zuid-Holland. Deze instellingen waren verontwaardigd dat het ministerie als voorwaarde van toekenning stelde dat de musea zich ‘in nationale en algemene zin’ dienden te profileren, zonder dit criterium te specificeren. Het Verzetsmuseum Friesland was ervan overtuigd dat het onderwijsveld juist gebaat was bij het stimuleren van voorzieningen in de directe omgeving. Lokale musea met aandacht voor de omgevingsgeschiedenis zouden immers beter kunnen inspelen op de belevingswereld van vooral het jeugdige publiek, waardoor de betrokkenheid bij de thematiek alleen maar wordt vergroot.¹¹² Het museum pleitte daarom voor ondersteuning van meerdere musea verspreid over het land.

Ondanks deze kritiek bestendigde het ministerie van wvc na de evaluatie in 1991 zijn beleid. Minister d’Ancona besloot zelfs het subsidiebedrag aan de bevoorrechte musea tot 1995 te verhogen. wvc had tevreden geconcludeerd dat de ‘nationale’ musea elkaar aanvulden, samen een compleet beeld gaven van de gebeurtenissen met betrekking tot de oorlog, nauwelijks doublures vertoonden en dat hun gedifferentieerde aanbod van materiaal uniek was. Het ministerie was van mening dat de musea voor de historische overdracht naar het brede publiek in de nabije toekomst, wanneer de ooggetuigen die hun ervaringen doorgaven er niet meer zouden zijn, een onmisbare schakel zouden gaan vormen.¹¹³

De geprivilegieerde kernmusea konden zich verheugen in een grotere financiële armslag, maar uiteraard waren aan de subsidietoekenning ook voorwaarden verbonden.¹¹⁴ Zo verplichtten de musea zich tot het verzorgen van voldoende groepsrondleidingen en tot het jaarlijks presenteren van een aantal wisseltonstel-

gegevens (http://ressourcessgd.kb.nl/SGD/19901991/PDF/SGD_19901991_0002092.pdf (geraadpleegd 25 september 2012)). De coördinatie van de jeugdvoorlichtingsactiviteiten droeg het ministerie over aan het in 1987 ingestelde Nationaal Comité 4 en 5 Mei. Het Comité had geen bevoegdheid andere organisaties of instellingen beleid op te leggen.

112 S. Postuma, voorzitter Stichting Verzetsmuseum Friesland aan de Directie Verzetsdeelnemers, Vervolgden en Burgeroorlogsgetroffenen, Ministerie van wvc, 29 juli 1987. Archief Stichting VMF, 1987.

113 ‘Verantwoording beleid en activiteiten 1987 tot 1991 in het kader van de nota Jeugdvoorlichting w.o.11–heden van 1987’, Tweede Kamer, vergaderjaar 1990-1991, 19 958, nr.6. (http://ressourcessgd.kb.nl/SGD/19901991/PDF/SGD_19901991_0002092.pdf geraadpleegd 25 september 2012)

114 Voor de periode 1991-1995 had het ministerie van wvc een subsidiebedrag van 8,5 miljoen gulden gereserveerd. Jaarlijks werd aan de musea toegekend: Westerbork fl. 400.000, Verzetsmuseum Amsterdam fl. 200.000, Overloon fl. 550.000, Joods Historisch Museum fl. 135.000, en de Anne Frank Stichting fl. 852.000. Financiële consequenties 1991-1995. ‘Verantwoording beleid en activiteiten 1987 tot 1991 in het kader van de nota Jeugdvoorlichting w.o.11 – heden van 1987, Tweede Kamer, vergaderjaar 1990-1991, 19 958, nr.6. (http://ressourcessgd.kb.nl/SGD/19901991/PDF/SGD_19901991_0002092.pdf, geraadpleegd 25 september 2012).

lingen. Verder was de hoogte van het bedrag afhankelijk van het bezoekersaantal.

De gesubsidieerde musea wendden een deel van de gelden aan voor het aanstellen van één of meer educatieve medewerkers, die groepsontvangsten verzorgden, lesprogramma's samenstelden en tijdelijke tentoonstellingen inrichtten. Maar deze medewerkers werden in de praktijk ook ingezet voor allerlei andere dringende werkzaamheden om het museum draaiende te houden. De ondersteuning werd uiteindelijk vooral gebruikt om de eigen organisatie een meer solide bestaan te bezorgen en om de bestaande museumtaken uit te bouwen. Zo maakte de grotere financiële armslag ook ruimte voor renovatie en nieuwbouw. Overloos gebruikte een deel van de gelden voor de bouw van een 'kampenmuseum', dat in 1991 door minister D'Ancona werd geopend, en een herinneringsmonument. Westerbork wendde een kwart miljoen gulden aan eveneens voor voorbereidingen van nieuwbouw. De toegekende gelden gaven de musea dus vooral iets meer lucht om aan de hoge exploitatielasten te kunnen voldoen en vernieuwingsplannen in gang te zetten.

De subsidiëring door het ministerie was echter, zoals aangegeven, in eerste instantie bestemd voor het vervullen van de zo gewenste 'brugfunctie' en de 'signaleringsfunctie' van de musea. Deze uitgangspunten werden door de instellingen met woorden onderschreven, maar in de praktijk gaven zij daaraan in hun vaste museale presentaties nauwelijks serieuze invulling. Met de museale vertaling van 'heden – verleden' konden de musea maar moeilijk uit de voeten. De actualiteit werd niet of slechts met weinig overtuiging gezocht. Met uitzondering van de Anne Frank Stichting, waren zij te onbedreven en niet toegerust om onderricht over deze thematiek te bieden. In groepsontvangsten werd wel gewezen op 'toen en nu'-relaties, maar in de museale presentaties kregen deze actuele verbanden amper aandacht. De inrichtingen van de tentoonstellingen waren gericht op presentaties van de geschiedenis van Nederland en de Tweede Wereldoorlog, waarop de museale collecties ook waren gegrondvest. Om toch tegemoet te komen aan de wens van het ministerie werden aan het eind van vaste presentaties vluchtig in elkaar gezette panelen toegevoegd, die aandacht besteedden aan actuele maatschappelijke onderwerpen als discriminatie en ongelijkheid. De minister zelf zou in een later stadium constateren dat 'jongeren die een oorlogsmuseum bezoeken of les krijgen van een gastdocent, niet op eigen kracht een verband leggen tussen het racisme van toen en overeenkomstige verschijnselen in hun eigen omgeving'.¹¹⁵

De musea voldeden aan hun verplichting wisseltentoonstellingen te organiseren. Maar ook deze tentoonstellingen betroffen in hoofdzaak onderwerpen die rechtstreeks verband hielden met de Tweede Wereldoorlog. Het Verzetsmuseum

115 Vragen en antwoorden Vaste Commissie voor Welzijn, Volksgezondheid aan de minister van wvc. Over de rapportage Jeugdvoorlichting Wereldoorlog II – Heden (19 958 nr. 9), 24 mei 1994. Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 19 958, nr. 10.

Amsterdam produceerde in 1985-1995 het aanzienlijke aantal van 33 wisselentoonstellingen, waarvan het merendeel eigen producties. In totaal zes keer werd een wisselentoonstelling georganiseerd over een onderwerp waar sprake was van een duidelijke relatie met de actualiteit. Het betrof exposities over de rol van het voormalig verzet na de oorlog bij de kwestie ‘de drie van Breda’, de affaire Menten en de commotie rondom het pensioen van de weduwe Rost van Tonningen. Uitsgesproken politieke en actuele tentoonstellingen waren die over het persbeleid in Zuid-Afrika en over affiches van Amnesty International.¹¹⁶

JEUGDVOORLICHTINGSBELEID VANAF MIDDEN JAREN NEGENTIG

De brede belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog waarvan midden jaren tachtig sprake was, bleef aanhouden. In 1995, vijftig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, werden de slachtoffers van de oorlog met nog meer aandacht en massaler dan ooit herdacht en werd de bevrijding overal grootschalig gevierd. Het historische markeringspunt was tevens een moment van herbezinning op de vraag hoe de oorlog te herinneren en te herdenken en welke vorm, inhoud en betekenis in de toekomst hieraan te verbinden. Het ministerie van WVC was intussen tot de overtuiging gekomen dat ten aanzien van de musea het jeugdvoorlichtingsbeleid, dat vanaf 1987 formeel van kracht was, zowel wat institutionalisering als zingeving betreft niet meer voldeed aan de oorspronkelijke opzet. De subsidies voor de oorlogsmusea, die tot doel hadden de kwaliteit en het rendement van de educatieve dienstverlening te verhogen, maar waaraan de betreffende instellingen voornamelijk naar eigen inzicht een bestemming hadden kunnen geven, was grotendeels een structurele exploitatiesubsidie geworden. Voorts waren de educatieve activiteiten van de musea wel toegenomen (er werden wisselentoonstellingen georganiseerd en tal van groepsrondleidingen verzorgd), maar deze hadden niet geleid tot wezenlijke nieuwe initiatieven en impulsen. De instellingen waren hiervoor educatief te weinig deskundig en inhoudelijk onvoldoende uitgerust. WVC, dat in 1994 Volksgezondheid, Welzijn en Sport was gaan heten, zag daarnaast ook in dat de zo gewenste educatieve ‘brug-’ en ‘signaleringsfunctie’ in de feitelijke presentaties nauwelijks concrete uitwerking hadden gekregen. De instellingen bleken noch in staat, noch bereid het historische beeld van de Tweede Wereldoorlog te laten beïnvloeden door aan dat verleden – geforceerd – een ideologische actualisering te koppelen.¹¹⁷

¹¹⁶ Jaarverslagen Verzetsmuseum Amsterdam 1985-1995, Archief VMA.

¹¹⁷ Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot heden, Brief van de minister van VWS aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, 25 juni 1996 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 19 958, nr. 11, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-19958-11.pdf> (geraadpleegd 12 november 2013).

Dit alles betekende overigens niet dat de regeling geheel aan het oorspronkelijke doel was voorbijgeschoten. De besteding had immers wezenlijk bijgedragen aan een andere belangrijke doelstelling van het beleid: de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog en de gevolgen voor de slachtoffers onder de aandacht van een breder publiek brengen. Bovendien bezorgde de subsidieverstrekking de bewuste ‘kernmusea’ een meer solide basis, waardoor zij beter in staat waren een verantwoorde presentatie te verzorgen en bezoekers te trekken, onder wie veel scholieren in groepsverband. Een ander winstpunt was dat dankzij de financiële ondersteuning de betreffende musea meer professionaliteit in de eigen organisatie konden brengen.

De evaluatie van het jeugdvoorlichtingsbeleid leidde midden jaren negentig tot bijsturing van de aanpak door het ministerie van vws. Het ministerie bleef onverminderd overtuigd van de grote waarde van de oorlogsmusea in de overdracht van kennis en informatie over de Tweede Wereldoorlog, onder het motto ‘jongeren van nu’ confronteren met ‘de oorlog van toen’. Voor het onderwijs en de activiteiten van het Nationaal Comité 4 en 5 mei zag het departement wel degelijk mogelijkheden om het element ‘heden – verleden’ met een sterke nadruk op de actuele sociaal-maatschappelijke situatie actief uit te dragen. Maar vws beseftte tevens dat het leggen van de ‘toen en nu’-verbanden door de oorlogs- en verzetsmusea moeilijk uitvoerbaar was.¹¹⁸

De beleidswijziging die het ministerie vervolgens in de maak had, betrof nadrukkelijk ook inhoudelijke accentverschuivingen. Er werd aansluiting gezocht bij het aandachtsveld in de geschiedschrijving over de oorlog dat midden jaren negentig volop in de belangstelling stond: de Holocaust. Aan dit thema werd vooral de actualiteitszin verbonden. Kennis over de geschiedenis van uitsluiting, vervolging en vernietiging zouden inzicht bieden in actuele vormen van discriminatie en racisme, zo vond vws. Daarbij wilde het ministerie dat de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog meer belicht werd in het perspectief van de universele grondrechten. Jongeren moesten in dit verband aangesproken worden op hun eigen verantwoordelijkheid. Dit zou, zoals vermeld in het onderzoek dat aan de beleidsverandering ten grondslag ligt, bijdragen aan het bestrijden van discriminatie en racisme en een ‘harmonieuze multiculturele samenleving’ bevorderen.¹¹⁹

Een andere beleidswijziging betrof de financiering van het ‘oorlogsveld’. De ‘stimuleringssubsidie’, die te structureel was geworden en niet altijd tot kwaliteits-

118 D. Happel, hoofd van de Directie Verzetsdeelnemers, Vervolgden en Burgeroorlogsgetroffenen aan de Secretaris Generaal, 10 november 1994, ‘Toekomst Jeugdvoorlichtingsbeleid WOII-heden’, minister E. Borst-Eilers aan de Voorzitter van de Tweede Kamer. NA 2.27.23 – 68.

119 Horn project research, Bergen, Linda Horn, ‘Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog en de relatie tot het heden. Een oriënterend onderzoek naar opvattingen en ervaringen in Nederland, België, Denemarken, Duitsland en Frankrijk’ in opdracht van het ministerie van vws/DVVB, 1998, p. 16. Archief ministerie van vws/EOH.

verbetering had geleid, werd in de tweede helft van de jaren negentig vervangen door een breder opgezet subsidiekader: 'Jeugdvoorlichting WOII-heden'. Alle oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra in Nederland – dus niet alleen de tot dan toe geprivilegieerde musea – plus andere, niet bij uitstek museale instellingen, kwamen nu voor ondersteuning van (museale) projecten in aanmerking. Om de effectiviteit van de regeling te verbeteren werd nu wel een scheiding aangebracht tussen de museale en de educatieve activiteiten. Voor Overloon en het Verzetsmuseum Amsterdam, die de subsidie vooral hadden aangewend om hun instellingen te kunnen exploiteren, alsook voor de Anne Frank Stichting – die overigens de gelden in hoofdzaak wél aan educatieve projecten had besteed – was de minister bereid eenmalig een flinke bijdrage ter beschikking te stellen om de continuïteit van deze instellingen in ieder geval tot het jaar 2000 te kunnen garanderen.¹²⁰ Het ministerie wilde voorkomen dat de subsidieafbouw de continuïteit van de museale functie van de drie instellingen acuut in gevaar zou brengen, maar het was een gegeven dat de instellingen meer op eigen benen moesten staan.¹²¹

Het terugdraaien van de structurele subsidie zou uiteindelijk voor met name de Anne Frank Stichting gunstig uitpakken, zo verklaarde Hans Westra, oud-directeur van de stichting. Terugkijkend op deze periode heeft het veranderde beleid van het ministerie binnen zijn organisatie – noodgedwongen – tot een heroriëntatie op de invulling en betekenis van het Anne Frank Huis als museum geleid. 'Er was een tijd dat de stichting voor vijftig procent leunde op overheidssubsidies. Dit kan uiteindelijk een luimakende werking hebben. De creativiteit wordt niet gestimuleerd om initiatieven op te zetten die zelf weer inkomsten opleveren', stelt Westra.¹²² Bewust van de potentie van het Achterhuis als museum en het gegeven dat het verhaal van Anne Frank universeel aanspreekt, maakte de stichting een cruciale omslag: het museum en de bezoekers werden centraal gesteld, met als gevolg dat sociaal-maatschappelijke taken naar het tweede plan verschoven. Resultaten van diepgaand bezoekersonderzoek lagen vervolgens ten grondslag aan een vernieuwd museaal concept, dat uitgevoerd werd na renovatie van het pand aan de Prinsengracht en de realisatie van de aangrenzende nieuwbouw in 1999. Door zich nu voor alles op te stellen als een museale instelling, prioriteit te geven aan profes-

120 Jeugdvoorlichtingsbeleid over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden, lijst van vragen en antwoorden, Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 19 958, nr. 10, http://resource.sgd.kb.nl/SGD/19931994/PDF/SGD_19931994_0002054.pdf (geraadpleegd 8 oktober 2012).

121 Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden, Brief van de minister van VWS aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 29 augustus 1997, Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, 19 958, nr. 14. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/19958/kst-19958-14?resultIndex=3&sorttype=1&sortorder=4> (geraadpleegd 8 oktober 2013).

122 Vraaggesprek met Hans Westra, algemeen directeur Anne Frank Stichting (1983-2010), Amsterdam, 23 oktober 2013.

sionalisering van de organisatie en vooral sterk publieksgericht te werken, groeien de bezoekersstromen en namen de inkomsten toe om zelfstandig het huis en de instelling draaiende te kunnen houden.¹²³

Met de herziening van het ‘Jeugdvoorlichtingsbeleid WOII-heden’, die formeel vanaf 1 januari 1998 haar beslag vond, behield de overheid haar verantwoordelijkheid voor de erfenis van de oorlog, maar waren de accenten verlegd. De financiering was anders komen te liggen en ook inhoudelijk werd de herinnering van de oorlog anders benaderd. Het doel was, zoals het ministerie zelf aangaf: ‘verbetering van de doelmatigheid en van de kwaliteit van de activiteiten op dit punt’.¹²⁴ Het gevolg was dat museale instellingen bedreven werden in het werven van – andere – fondsen en bijvoorbeeld geldgenererende organisaties als vriendenkringen en steungroepen gingen opzetten.

NIEUWE KEUZES

Verskillende beeldbepalende musea presenteerden in de jaren negentig vernieuwde inrichtingen. Soms boden een gedwongen verhuizing of een noodzakelijke ingrijpende verbouwing gelegenheid om vanuit vernieuwde historische inzichten en museale ontwikkelingen te kiezen voor andere benaderingen om het historische verhaal te verbeelden. Belangrijk verschil was dat de op leeftijd geraakte oorlogsgeneratie nu veel minder dan voorheen bij de nieuwe presentatie was betrokken. De museale invulling was ook, voor zover dit al het geval was, niet meer *a priori* een representatie van *hun* verleden. De musea richtten zich nu vooral op de naoorlogse generaties, die door overlevering maar ook in de dagelijkse praktijk met de herinnering aan de oorlog waren opgegroeid, en uiteraard op jongeren, die nog steeds een les uit de oorlog moesten leren.

Voorts veranderde de inhoudelijke accenten van de presentaties. Lag het accent in de vaste opstelling van met name de verzetsmusea tot dan toe vooral op de thema’s verzet en, zij het verhoudingsgewijs in mindere mate, op vervolging, met enige vertraging gingen de musea nu ook de nieuwe inzichten en aandachtspunten in de geschiedschrijving volgen. Er kwam belangstelling voor andere herinneringsgroepen en voor andere thema’s. Nieuwe kaders gaven gestalte aan de herinnering

123 De stichting heeft onverminderd vastgehouden aan deze koers. In 2012 verkoos het publiek het Anne Frank Huis tot het best gewaardeerd van alle culturele instellingen in Nederland, volgens het tweejaarlijks onderzoek naar de cultuursector door adviesbureau Hendrik Beerda. <http://www.hendrikbeerda.nl/cultuursector-nederland> (geraadpleegd 25 oktober 2013).

124 Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot heden, Brief van de minister van VWS aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, 27 maart 2001, Tweede Kamer, vergaderjaar 2000-2001, 19 958, nr. 15. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-19958-15.pdf> (geraadpleegd 31 januari 2013).

aan de oorlog. Thema's als dagelijks leven, collaboratie, handel en economie, cultuur, ontspanning en vermaak kregen aandacht. Naar de bekende driedeling van historicus Raul Hilberg kwam naast het perspectief van daders en slachtoffers ook de rol van de omstanders aan bod.¹²⁵ Het schuldperspectief en de aandacht voor de 'onverschillige' houding van de bevolking bij het massaal wegvoeren van de Joden werden thema's. De museale presentaties toonden een samenvoeging van oude en nieuwe verhalen van de oorlog. Het leek erop alsof de toespraak van koningin Beatrix op 5 mei 1995, ter gelegenheid van de vijftigste herdenking van de bevrijding, als inspiratiebron had gediend. De vorstin stelde het verzet als voorbeeld: 'Willen wij een zelfde standvastigheid voor behoud van de menselijke waardigheid met elkaar en voor elkaar opbrengen, dan kan de moed van hen die daarvoor tot het uiterste zijn gegaan ons tot inspiratie zijn.' Tegelijkertijd wees zij erop dat de herinnering aan de oorlog ook onderbelichte aspecten kent: 'Voor een juiste beeldvorming kan niet worden verhuld dat naast moedig optreden ook passief gedrag en actieve steun aan de bezetter zijn voorgekomen.' Ook bezigde de vorstin het woord 'schaamte' met een verwijzing naar het feit dat het Nederlandse volk de ondergang van zijn Joodse medeburgers niet had kunnen verhinderen.¹²⁶

Door aandacht te besteden aan meer verschillende aspecten van de oorlog en bezetting werden de verzetsmusea méér dan een museum over het verzet. Uitgangspunt werd het presenteren van de bezettingstijd, waarin óók verzet had plaatsgevonden. In feite werd daarmee bijgedragen aan de ontmanteling van de verzetsmythe die ook in andere uitingen was ingezet.¹²⁷ De verzetsmusea verbreedden niet alleen de thematiek, maar zij gingen zich ook meer op het nationale beeld van de Duitse bezetting oriënteren. Met deze nieuwe opstelling kwamen de musea verder af te staan van hun aanduiding als 'verzetsmuseum'. Zowel in Amsterdam als in Leeuwarden werd dan ook met enige regelmaat de naamgeving aan de orde gesteld. Maar om de naam nu te veranderen in 'Bezettingmuseum' of iets dergelijks, dat ging de betrokkenen toch te ver. De achterban, onder wie nog altijd veel oud-verzetsmensen en hun verwanten, zou ongetwijfeld bezwaren hebben gemaakt. Daarvoor was het museum te veel een representatie van de eigen herinnering. Er werd ook nog een marketingargument voor handhaving aangevoerd: er was een zekere naamsbekendheid ontstaan en die moest niet op het spel gezet worden.¹²⁸

125 Raul Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders. De Joodse catastrofe 1933-1945* (Haarlem, 1993)

126 Zie Ilse Raaijmakers, *Op zoek naar betekenis: Dynamiek van het herdenken op 4 en 5 mei in Nederland, 1945-heden*, hoofdstuk 7 'Nederland, Duitsland en Europa: herdenken na vijftig jaar', manuscript van dissertatie te verschijnen in 2015. 'Herdennen na vijftig jaar', toespraak van H.M. de Koningin uitgesproken op 5 mei 1995 in de Ridderzaal te 's-Gravenhage, http://www.4en5mei.nl/documenten/5%20mei%20lezingen/beatrix_1995.pdf (geraadpleegd 26 februari 2013).

127 Zie hierover: Van Ginkel, *Rondom de stilte*, p. 537-554.

128 Interview Hans Groeneweg, hoofd Fries Verzetsmuseum, Leeuwarden 12 oktober 2012.

In de museale presentaties kwamen nieuwe thema's, verscheidene herinneringsgroepen en andere gebeurtenissen aan bod. De collaboratie kreeg meer aandacht, waarbij geprobeerd werd motieven en beweegredenen van aanhangers van het nationaal-socialisme te belichten. De vraag werd gesteld wat 'gewone' burgers bewoog om zich achter de bezetter te scharen of om met de bezetter te gaan samenwerken. Collaboratie kreeg betekenis in relatie tot begrippen als vrijheid, democratie, gezag en autoriteit. Om deze thematiek aan de orde te stellen werd gekozen voor een vorm waarin het accent lag op de keuzes die mensen in oorlogstijd moesten maken.¹²⁹ Het publiek, en vooral scholieren, kreeg dilemma's voorgeschoteld en werd opgeroepen hierover na te denken. 'Wat zou jij doen in deze omstandigheden? Waar kies jij voor?' Naast kennis en informatieoverdracht daagden de musea de bezoekers uit een standpunt in te nemen en een mening te vormen. De achterliggende gedachte was dat het maken van keuzes iets van alle tijden is. Voorheen werd het verhaal van de oorlog ingezet als afschrikwekkend voorbeeld en daarmee als waarschuwing dat herhaling voorkomen moet worden. Met de nieuwe presentaties beoogden de musea nu eerder het op gang brengen van een bewustwordingsproces over universele waarden. Op deze wijze ingevuld bleven de morele betekenisgeving en de verbinding 'heden – verleden' bestaan. In het bijzonder het Verzetsmuseum Friesland en het Verzetsmuseum Amsterdam pasten hun nieuwe vaste opstellingen vanuit deze invalshoek aan.

Het Verzetsmuseum Friesland was het eerste museum dat 'het maken van keuzes' leidend maakte in de vaste presentatie. Het museum verhuisde in 1995 van het Zuiderplein naar de Kanselarij in Leeuwarden waar het, als geïntegreerde afdeling van het Fries Museum, een geheel nieuwe museale opstelling inrichtte.¹³⁰ Aan de hand van vier onderwerpen – collaboratie, aanpassing, verzet en verraad – werd het thema 'kiezen' en de consequenties daarvan verbeeld. Het introductiepaneel verwoordde de opzet als volgt:

Het Verzetsmuseum Friesland gaat niet over dé Tweede Wereldoorlog. Die oorlog is te groot en het museum te klein. Het hoofdthema van dit museum is Kiezen, Toen en Nu. Iedereen staat elke dag voor keuzes. Je kunt een goede keuze maken, maar ook een foute. Niet kiezen is ook een keuze. Soms heb je niets te kiezen.

129 In mei 1995 presenteerde Karel van der Graaf een spraakmakend avondvullend programma getiteld *Naar eer en geweten*. Twaalf personen met uiteenlopende oorlogservaringen – van overlevende van Nazi-vernietigingskampen tot een Nederlandse Oostfrontvrijwilliger – spraken in een live-uitzending over hun keuzes en dilemma's tijdens de oorlog en de consequenties ervan. Zie: Gerie de Jong, René Kok en Erik Somers, *Naar eer en geweten. Gewone Nederlanders in een ongewone tijd 1940-1945* (Zwolle 2001).

130 Samenstelling van de tentoonstelling: Gerk Koopman en Hans Groeneweg, vormgeving: Rein Feenstra en Annemieke Fictoor.

De kern van de presentatie werd gevormd door de vier thema's: je collaboreert, je doet niets of je schikt je, je gaat in het verzet, of je wordt – voor zover je daar een keus in hebt – vervolgd. Vier gezinsgeschiedenissen stonden centraal. De personages in de thema's vervolging en collaboratie waren fictief, maar hun geschiedenissen waren gebaseerd op ware gebeurtenissen. Met het oog op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer durfden de samenstellers het niet aan bestaande personen op te voeren. Voor betrokkenen en hun omgeving zou dit confronterend kunnen zijn.

De vervolging werd uitgebeeld door een Joods gezin dat in de jaren dertig vanuit Duitsland naar Nederland was gevlucht. Voor hen viel er weinig te kiezen. Stapsgewijs decimeerde het gezin. Allen zijn uiteindelijk afgevoerd en vermoord. Wat restte was een achterbleven koffer. Een ander gezin, dat achter gesloten gordijnen 'mens-erger-je-niet' speelde, vertegenwoordigde de overgrote groep Nederlanders die geen keuze maakte. Opmerkelijk was vooral de aandacht die aan een NSB-familie werd besteed. In een museale presentatie was niet eerder op een dergelijke directe, persoonlijke wijze de collaboratie belicht. Daarbij stond niet de veroordeling van de gemaakte keuzes centraal, maar de afwegingen, de dilemma's en de gevolgen van die keuzes. De vader was al voor de oorlog een overtuigde NSB'er. Vanwege zijn keus voor samenwerking met de Duitse bezetter verloor hij spoedig elk contact met zijn broers. Aan het eind van de oorlog trok hij het uniform van de Landwacht aan. De moeder voelde weinig voor de Beweging maar volgde haar echtgenoot. Het gezin was in een sociaal isolement geraakt en de kinderen werden het slachtoffer van de keuze van de ouders. Op straat en op school hadden zij het zwaar te verduren. Eén zoon koos voor de strijd in Duits uniform aan het Oostfront. Kort nadat hij onderscheiden was met het IJzeren Kruis, sneuvelde hij. De dochter gaf aan dat ze vaak gepest werd. Zij was het hoofdpersonage in dit thema. Als oudere keek zij vanuit het heden terug op het verleden (zie afbeelding 20).¹³¹

De aanpak van het Verzetsmuseum Friesland is terug te zien in het Verzetsmuseum Amsterdam dat in 1999 zijn nieuwe behuizing in het gebouw Plancius aan de Plantage Kerklaan opende. In de vaste opstelling, die ondanks enige aanpassingen nog altijd intact is, vormen keuzes en dilemma's de rode draad. Op de vloer zijn vragende kreten geprojecteerd: 'Aanpassen?', 'Samenwerken?', 'Lid blijven?', 'Boycotten?', 'Staken of doormerken?' Een nagebouwd bioscoopzaaltje vertoont filmbeelden uit de oorlogsdagen. Het dilemma: niet gaan kijken of toch maar wel? Aan het begin van de tentoonstelling wordt het thema van het verzetsmuseum treffend verwoord in het fragment uit het gedicht 'Iemand stelt een vraag' van Remco Campert:

¹³¹ Gerk Koopmans, *Een Tweede Wereldoorlog. Verzetsmuseum Friesland* (Leeuwarden, 1997). Publicatie naar aanleiding van de inrichting van het nieuwe Verzetsmuseum Friesland.

Jezelf een vraag stellen,
daarmee begint verzet.

Aan het eind van de tentoonstelling, waar een verband gelegd wordt tussen de Tweede Wereldoorlog en het heden, komt het citaat weer terug. Nu met de aanvullende slotregel:

Jezelf een vraag stellen,
daarmee begint verzet

en dan die vraag aan een ander stellen.¹³²

Een nieuw element in vergelijking met andere presentaties vóór 1999 van het Verzetmuseum Amsterdam was dat eveneens gekozen was voor een persoonlijke invalshoek. Aan veel van de getoonde objecten bij de verschillende onderwerpen werden persoonlijke verhalen en citaten van ‘gewone’ mensen verbonden. De huidige directeur Liesbeth van der Horst, die destijds als conservator nauw be-

132 ‘Iemand stelt een vraag’ is geschreven in 1963 door Remco Campert, zoon van de dichter en verzetsman Jan Campert, die omkwam in 1943 in het concentratiekamp Neuengamme. Remco Campert, *Betere tijden* (Amsterdam 1970).

Iemand stelt een vraag

Verzet begint niet met grote woorden
maar met kleine daden

zoals storm met zacht geritsel in de tuin
of de kat die de kolder in z'n kop krijgt

zoals rivieren
met een kleine bron
verscholen in het woud

zoals een vuurzee
met dezelfde lucifer
die de sigaret aansteekt

zoals liefde met een blik
een aanraking iets dat je opvalt in een stem

jezelf een vraag stellen
daarmee begint verzet

en dan die vraag aan een ander stellen.

trokken was bij de inrichting, over de nieuwe benadering: ‘Het Verzetsmuseum gaat niet over helden en schurken, maar over gewone mensen, die in een tijd van schaarste en onderdrukking voor dilemma’s kwamen te staan en keuzes moesten maken.’¹³³

Het thema keuzes vond vervolgens ook ingang bij het Nationaal Herinneringscentrum Kamp Westerbork, het Nationaal Monument Kamp Vught en het museum Markt 12 te Aalten. Het conceptplan van de nieuwe inrichting van de expositie in Westerbork, die in 1999 werd gerealiseerd, vermeldt dat het museum moest aanzetten tot nadenken in de volgende betekenis: ‘Een systematische massamoord is mogelijk geweest, het kan daardoor weer gebeuren. Hoe zou ik hebben gereageerd, welke keuze zou ik hebben gemaakt? Hoe reageer ik nu, welke keuzes maak ik nu?’¹³⁴ De bezoekersgids van Vught verwoordde de insteek van de inrichting van het in 2002 gepresenteerde museum als volgt: ‘De geschiedenis van Kamp Vught is meer dan een verhaal van getallen en feiten. Het is het verhaal van lotgevallen en keuzes.’¹³⁵ En in het missiestatement van het in 2005 vernieuwde museum Markt 12 is de volgende passage opgenomen: ‘Museum Markt 12 wil het besef overbrengen, dat oorlog en geweld persoonlijke keuzes en afwegingen met zich meebrengen. Iedereen heeft ermee te maken, destijds de Nederlanders en de Duitsers, maar ook nu worden we daar mee geconfronteerd.’ (zie afbeelding 40).¹³⁶

Ook het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 in Groesbeek en het Oorlogsmuseum Overloon gaven invulling aan het thema ‘keuzes maken’. Het Bevrijdingsmuseum verwerkte in zijn presentatie een keuzepaneel met als opschrift ‘Wat kies jij?!’ Van vier willekeurige personen, zoals een fabrieksdirecteur en een kind, worden situaties voorgelegd waarbinnen zij keuzes moesten maken. Bezoekers kunnen door op een bedieningsknop te drukken aangeven wat zij in hun positie zouden hebben gedaan. Het Oorlogsmuseum Overloon introduceerde voor jongeren in 1995 het speciaal voor het museum ontworpen interactieve Cd-i-spel ‘Gewetensvragen’. Op de computer in de museale opstelling konden vragen worden beantwoord als: ‘Zou je aan een Joods echtpaar onderdak verlenen?’, ‘Breek je met een familielid als hij lid wordt van de NSB?’ en ‘Ga je naar een bioscoop die voor Joden verboden is?’ De vragen werden ingeleid met oude filmfragmenten en konden alleen met ja of nee worden beantwoord.

133 Liesbeth van der Horst, *Het Verzetsmuseum Amsterdam. The Dutch Resistance Museum* (Amsterdam, 2000), p. 15.

134 Dirk Mulder, Conceptplan ‘Kern basisexpositie’, 6 maart 1998, Archief Stichting HCKW.

135 Jeroen van den Eijnde, ‘Voorwoord’, in: Marc Uijland, Christel Tijen en Jeroen van den Eijnde (red.), *Eindpunt of tussenstation? Gids Nationaal Monument Kamp Vught* (Vught 2002), p. 7.

136 Hans de Beukelaer en Ben Boersema, *De oorlog onder één dak. Verhalen rond Markt 12 in Aalten* (IJzerloo 2010), p. 5.

INDISCHE HERINNERINGEN

Bij de introductie van het jeugdvoorlichtingsbeleid in 1987 benadrukte het ministerie van WVC een specifiek punt van zorg: de geringe belangstelling voor de (Nederlandse) slachtoffers van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië en de onbekendheid met deze oorlogsgeschiedenis.¹³⁷ WVC drong er bij het onderwijs en de musea op aan in deze ongewenste situatie verandering te brengen. Voor de oorlogservaringen van de 300.000 Nederlanders die na 1945 en na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 uit Indonesië waren teruggekeerd, was in het naoorlogse Nederland aanvankelijk nauwelijks aandacht. Vanaf de jaren zeventig was hierin geleidelijk aan verandering gekomen. Militairen en burgers traden steeds meer naar buiten met hun herinneringen, waarbij het slachtofferschap van de geïnterneerde Nederlanders in de Japanse kampen overheerste. Zij vroegen erkenning voor het doorstane leed en eisten hun plek op in het bestaande, dominante beeld van de Nederlandse oorlogsherinnering. In de jaren tachtig meldde zich nog een andere grote herinneringsgroep vergeten slachtoffers: zij die als kind de oorlog in de Japanse kampen hadden meegemaakt en daarvan nog altijd de (psychische) gevolgen ondervonden.

De algemene belangstelling voor het Indische oorlogsverleden nam in diezelfde jaren toe. Van het standaardwerk over de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong verschenen drie omvangrijke delen over de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië en de Japanse bezetting in de jaren 1942-1945. De publicaties riepen veel emoties op.¹³⁸ In diezelfde periode kregen de aanspraken van de slachtoffers op erkenning ook een meer politiek karakter. De bestaande Indische belangen- en reünieorganisaties werden beter ingericht en vanaf 1980 verzorgde de Stichting Herdenking 15 augustus, een samenwerkingsverband van de verschillende Indische instellingen, de jaarlijkse herdenking van de Japanse capitulatie. De herdenking trok vervolgens elk jaar meer belangstellenden. Erkenning van het Indische oorlogsleed kwam er voorts doordat de overheid de Indische getroffen, inclusief de Bersiap-slachtoffers, in het uitkeringsbeleid betrok. Met de onthulling op 15 augustus 1988, 43 jaar na de Japanse capitulatie, van het nationale Indië-monument

137 'Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden', beleidsnota ministerie van WVC aangeboden aan de voorzitter van de Tweede Kamer op 27 april 1987. Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987, 19 958, nrs 1-2. http://resource.sgd.kb.nl/SGD/19861987/PDF/SGD_19861987_0006902.pdf (geraadpleegd 24 juni 2013).

138 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 11a, b, c Nederlands-Indië I, II, III* (Leiden 1984-1986). De verschijning van deel 11a leidde tot heftige opwinding in Indische kring. De Jong zou de vooroorlogse koloniale periode veel te negatief hebben beoordeeld. Via juridische weg werd er zelfs – tevergeefs – op aangedrongen de 'rijksgechiedschrijving' te herzien. Het deel over de Japanse bezetting en de internering vond daarentegen weer veel bijval.

in Den Haag door koningin Beatrix kregen de Indische oorlogservaringen officieel een plaats in de nationale herdenking van de oorlog.¹³⁹

De oorlogs- en verzetsmusea stonden niet vooraan waar het ging om aandacht voor de oorlog in Nederlands-Indië. Het Oorlogsmuseum in Overloon had bij de uitbreiding van de presentatie in 1977 weliswaar meer accenten op de strijd in Indië en de Japanse bezetting gelegd, maar in hoofdzaak beperkte het museum zich tot de Duitse bezetting van Nederland en de strijd in Europa. Pas met de herinrichting van het museum in de jaren 1984-1985, wederom verzorgd door het RIOD, werd ingehaakt op de oplevende belangstelling voor de bezetting van Nederlands-Indië en kwam er enige aandacht voor de Japanse bezetting.¹⁴⁰ In deze vernieuwde presentatie was de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog onderverdeeld in zeven hoofdthema's: één daarvan handelde over de oorlog in Zuidoost-Azië. In een afzonderlijke, relatief kleine ruimte werd ingegaan op de internationale strijd, de inval, de Japanse ordening en in het bijzonder het lot van de krijgsgevangenen en de burgergeïnterneerden. Er werden door gevangenen gebruikte, veelal zelfgemaakte voorwerpen en ander huisvuil getoond. Verder waren er kamptekeningen en foto's te zien. Naast een samoeraizwaard was de aandachtstrekker een maquette van een Japans vrouwen- en kinderkamp in het Deli-gebergte op West-Sumatra, vervaardigd door een Nederlandse ex-geïnterneerde. De presentatie eindigde met een foto van de atoombom.¹⁴¹ Aan het dekolonisatieproces werd geen aandacht geschonken. Het uitroepen van de onafhankelijke staat Indonesië, dat door de Japanse bezetting was bespoedigd, werd nog wel genoemd, maar over de zogenoemde Bersiap-periode en vooral over de tot en met 1949 gevoerde koloniale oorlog werd veelzeggend gezwegen. Het was kennelijk nog te vroeg om – op museale wijze – in het nationale geschiedbeeld het pijnlijke dekolonisatieproces te benadrukken. De herinneringen lagen zowel in Indische kring als daarbuiten vooralsnog te gevoelig.

Het verzuim van de oorlogsmusea om aandacht aan de herinnering van de oorlog in Indië te besteden werd voor een deel gecompenseerd door het Museon, het voormalige museum voor onderwijs in Den Haag – de stad die zo veel betekenis heeft voor de Indische gemeenschap. Het museum organiseerde in 1995 een tentoonstelling van tekeningen die door geïnterneerden in de Japanse kampen waren

139 Zie: Elsbeth Locher-Scholten, 'In Nederland na "de verre oorlog". Publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië', in: Remco Raben (red.), *Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië. Persoonlijke getuigenissen en publieke beeldvorming in Indonesië, Japan en Nederland* (Zwolle 1999), p. 55-71.

140 Inhoudelijke samenstelling door A.H. Paape, vormgeving door Dick Elffers in samenwerking met Evert van der Molen.

141 Erik Somers, 'Teksten panelen Documentatiecentrum Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon', 1988, werkarchief auteur.

gemaakt.¹⁴² Aan de oproep hiervoor tekeningen beschikbaar te stellen werd spontaan gehoor gegeven. Niet alleen prenten maar ook een uiteenlopende verzameling kamprelicten, zoals huishoudelijke artikelen, documenten, gereedschappen en zelfgemaakte muziekinstrumenten, kreeg het Museon van particulieren aangeboden. Het initiatief van het museum gaf schenkers voldoening. Persoonlijke ervaringen werden nu eindelijk ook museaal vertaald en met het ter beschikking stellen van hun tastbare oorlogsherinneringen bleef het verleden van ooggetuigen ook voor de toekomst behouden. De verzameling Indische tekeningen van het Museon omvat momenteel vierduizend exemplaren: een collectie die, samen met het bestand Indische tekeningen van het NIOD, een specifiek en indringend beeld geeft van de Japanse aanwezigheid in Nederlands-Indië, vooral ook omdat er nauwelijks foto's beschikbaar zijn.¹⁴³

Een ander museaal initiatief met betrekking tot de oorlog in Indië was de expositie *Nederlanders Japanners Indonesiërs. De Japanse bezetting van Nederlands-Indië*, die in 1999 in het Rijksmuseum in Amsterdam en vervolgens tot de zomer van 2001 op verschillende plaatsen in Japan te zien was. Het was een 'opmerkelijke tentoonstelling' vanwege het kader waarin de expositie tot stand was gekomen, als wel vanwege de inhoudelijke opzet.¹⁴⁴ De aanleiding was het 400-jarig bestaan van de relaties tussen Nederland en Japan, dat in 2000 in beide landen uitgebreid herdacht zou worden, met de komst van de Japanse keizer naar Nederland als hoogtepunt. Omdat Japan bovenal als een goede handelspartner gezien werd, was het ministerie van Economische Zaken de grote animator van de activiteiten. Vanuit de Indische belangenorganisaties, verenigd in het Indische Contact, rees spoedig heftig protest tegen het feestelijke karakter van de viering. Er moest ook stilgestaan worden bij de donkere jaren van de onderlinge verhoudingen: die oorlogsherinneringen konden en mochten niet weggepoetst worden. De organisatie van 400 Jaar Japan – Nederland kon zich vinden in deze bezwaren en ging akkoord met een voorstel van het NIOD, als onafhankelijke instelling, om over de Japanse bezetting van Nederlands-Indië een expositie te vervaardigen. Het Indisch Contact stemde

142 Tentoonstelling *Getekend. Nederlanders in Japanse kampen*, mei-september 1995, samenstelling Rob Claassen en Joke van Grootheest, Museon, Den Haag.

143 Een eerdere aanzet voor de collectievorming van tekeningen en kampartefacten was gegeven door P.M. Andriaanse, die in 1975 een reizende tentoonstelling organiseerde. De daarin getoonde tekeningen bleven na afloop van de tentoonstelling bij elkaar en werden bij het Museon ondergebracht. De collectie is nadien gestaag uitgebreid. Rob Claassen en Joke van Grootheest, *Getekend. Nederlanders in Japanse Kampen* (Den Haag 1995). Zie ook: <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/kamptekeningen> (geraadpleegd 9 november 2013).

144 Erik Somers en Stance Rijpma (red.), *Nederlanders Japanners Indonesiërs. Een opmerkelijke tentoonstelling* (Zwolle/Amsterdam 2002). De tentoonstelling werd van 7 augustus-24 oktober 1999 in het Rijksmuseum in Amsterdam gehouden en trok 60.000 bezoekers.

hiermee in, maar eiste wel dat de expositie op een aansprekende nationale locatie in het land te zien zou zijn en ook in Japan werd getoond.

De inhoudelijke opzet van de tentoonstelling *Nederlanders Japanners Indonesiërs*, door het NIOD was vernieuwend. Uitgangspunt was het presenteren van meer-voudige perspectieven: de herinneringen van zowel Nederlanders als Japanners en Indonesiërs werden naast elkaar geplaatst. Tevens werd er een beeld geschetst van de wijze waarop de persoonlijke verslaglegging en publieke beeldvorming over de Japanse bezetting in de drie landen had plaatsgevonden. De presentatie liet zien dat de herinnering aan deze periode, in elk land afzonderlijk, sterk bepaald is door persoonlijke ervaringen en door de naoorlogse politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Door de controverses te zoeken werden bezoekers uitgedaagd hun eigen herinneringen en opvattingen te vergelijken met die van anderen, zelfs met die van de voormalige vijand. Bezoekers werden gedwongen over de nationale grenzen heen te kijken. Het beeld dat naar voren kwam was dat er niet een eenduidige, allesomvattende geschiedenis te presenteren is.¹⁴⁵ De samenstellers stelden met de expositie als doel: 'het oproepen van vragen, het presenteren van andere inzichten en vooral het aanzetten tot discussie'.¹⁴⁶ Hierin voldeed de expositie, want de tentoonstelling riep veel en uiteenlopende reacties op. Slachtoffers van de Japanse kampen vonden dat aan hun exclusieve oorlogsverhaal werd getornd, van Japanse zijde kwam er kritiek omdat een westerse visie overheerste en de koloniale rol van Nederland te weinig benadrukt werd, terwijl vanuit Indonesisch perspectief gezien de oorlog in Indië meer in het licht van de nationalistische onafhankelijkheidsstrijd geplaatst had moeten worden. Hoe het ook zij, de expositie die gevoeligheden niet uit de weg ging, toonde aan dat rond de eeuwwisseling de herinnering aan de oorlog in Indië onverminderd beladen was en dat de beeldvorming van de verschillende herinneringsgroepen over een en dezelfde periode sterk uiteenliepen.

De Indische belangenorganisaties bleven aandringen op meer structurele aandacht voor de Indische oorlogservaringen door de reguliere oorlogsmusea. In hun pogingen werden ze gesteund door het ministerie van VWS. Uitkomst bracht de Stichting 'Het Gebaar', die door het ministerie in november 2001 was opgericht. De overheid wilde de vervolgingslachtoffers van de Japanse bezetting compense-

145 Erik Somers, 'Drieluik van een levend verleden. Nederlanders, Japanners, Indonesiërs. De Japanse bezetting van Nederlands-Indië herinnerd'. In: Erik Somers en Stance Rijpmma (red.), *Nederlanders Japanners Indonesiërs. Een opmerkelijke tentoonstelling* (Zwolle 2002), p. 8-17. Zie ook de publicatie die naar aanleiding van de expositie samengesteld werd: Remco Raben (red.), *Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië. Persoonlijke getuigenissen en publieke beeldvorming in Indonesië, Japan en Nederland* (Zwolle 1999).

146 Erik Somers en Stance Rijpmma (red.), *Nederlanders Japanners Indonesiërs*, p. 16.

ren voor verschillende nalatigheden van de Nederlandse staat sinds hun terugkeer uit Indië en voor andere tekortkomingen in het kader van het rechtsherstel. Als ‘gebaar’ stelde de regering 350 miljoen gulden voor individuele uitkeringen en 35 miljoen gulden voor collectieve doelen beschikbaar. Dankzij een substantiële bijdrage uit de gelden bestemd voor collectieve doelen kon het Verzetsmuseum Amsterdam de vaste presentatie in de nieuwe behuizing in 2006 uitbreiden met een speciale afdeling over de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse koloniën. In deze presentatie was wel ruimte voor een kritische beschouwing van het koloniale verleden en werd ingegaan op de ervaringen van de teruggekeerden uit het verloren gegane Nederlands-Indië. Verder was er aandacht voor nog een grote groep getroffen van de Japanse bezetting, die tot dan toe nauwelijks belangstelling had gekregen: de bijna tweehonderdduizend merendeels Indische Nederlanders die buiten de kampen verbleven. Zij hadden te maken gehad met discriminerende Japanse maatregelen en geleden onder een snelle verpaupering en hongersnood.

Het – voorlopige – sluitstuk van de bemoeienissen van de overheid met het verbeelden van de Indische (oorlogs)herinnering en de erkenning voor de Indische lotgevallen in museale zin, was de oprichting van het Indisch Herinneringscentrum, dat in samenwerking met het museum Bronbeek de publiekspresentatie *Het Verhaal van Indië* zou gaan ontwikkelen.¹⁴⁷ Al eind jaren negentig had het ministerie van vws het initiatief genomen een Indisch herinneringscentrum te faciliteren, maar vanwege allerlei strubbelingen liet de realisatie op zich wachten. In 2007 maakte het ministerie van vws dan toch de oprichting bekend van het Indisch Herinneringscentrum, gevestigd op de locatie Landgoed Bronbeek.¹⁴⁸ Tegelijk werd de museale samenwerking van het centrum met het Koninklijk Tehuis Bronbeek voor Oud-militairen in Arnhem aangekondigd. Staatssecretaris Jet Bussemaker van vws berichtte de Tweede Kamer in 2008 dat de belangrijkste taak van het centrum was het overdragen van kennis over Nederlands-Indië en Indonesië, met de nadruk op de Tweede Wereldoorlog en de nasleep daarvan.’ Daarbij zal het nieuwe centrum op waardige, inhoudelijke en evocatieve wijze verhalen over de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië en over de Indische gemeenschap vanaf 1900 tot heden.’¹⁴⁹

147 In 2012 constateerde de staatssecretaris van vws, Marlies Veldhuijzen van Zanten, dat geschiedenis van de Japanse bezetting met name in het onderwijs nog altijd onderbelicht is. De staatssecretaris M.L.L.E. Veldhuijzen van Zanten-Hyllner aan de Tweede Kamer, 25 januari 2012, betreft: voortgangsrapportage beleid wO11, Tweede Kamer, vergaderjaar 2011-2012, 20 454 nr. 106, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-106.html> (geraadpleegd 12 juni 2013).

148 <http://themakingof.ihcb.nl/> (geraadpleegd 9 november 2013).

149 De staatssecretaris van vws, J. Bussemaker aan de Tweede Kamer, 22 oktober 2008, betreft: voortgangsrapportage beleid wO11, Tweede Kamer, vergaderjaar 2008-2009, 20 454 en 25 839, nr. 93 <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-93.html> (geraadpleegd 12 juni 2013).

Het tehuis Bronbeek, opgericht in 1863, valt onder het ministerie van Defensie en biedt onderdak aan oud-militairen. Tot in de jaren zestig verbleven hier alleen oud-KNIL-gedienden. Het statige pand op het landgoed in Arnhem bevatte altijd al een museale presentatie en is in feite een van de oudste musea in Nederland. Met het accent op de militair-historische kant van het koloniale verleden toonde Bronbeek ruim een eeuw lang de ‘grootse’ rol van Nederland overzee. Met de toegenomen maatschappelijke belangstelling voor de ervaringen van de getroffenen van de Japanse bezetting in de jaren tachtig en negentig, had de Tweede Wereldoorlog in de vaste opstelling meer aandacht gekregen, ofschoon deze vooral beperkt bleef tot de lotgevallen van de Nederlandse geïnterneerden en krijgsgevangenen in het bijzonder. Door de plaatsing van een reeks monumenten op het landgoed had Bronbeek een steeds belangrijker functie gekregen als herdenkingsplaats voor veteranen en de nabestaanden van de slachtoffers van de Japanse bezetting.

De vaste tentoonstelling *Het verhaal van Indië*, geopend in 2010, verbeeldt de opkomst, de consolidatie en het verdwijnen van de Nederlandse aanwezigheid in Indië (zie afbeelding 21).¹⁵⁰ Geplaatst in een breed historisch kader ligt de nadruk op de gebeurtenissen van de Japanse bezetting en het dekolonisatieproces. Het vertrekpunt van *Het verhaal van Indië* is de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 en het uitroepen van de onafhankelijkheid van Indonesië twee dagen later. Deze gebeurtenissen worden als cruciaal keerpunt in de koloniale geschiedenis beschouwd. Van hieruit toont de expositie verschillende aspecten van het Indisch verleden. De militaire rol van Nederland en het maatschappelijke leven in de kolonie worden in verband gebracht met de gespannen relatie tussen overheerser en Indonesische bevolking door de eeuwen heen. De Tweede Wereldoorlog wordt vooral gerepresenteerd door persoonlijke verhalen, waarbij er ook aandacht is voor de mensen die tijdens de Japanse overheersing buiten de kampen verbleven, voor de onderdrukking van de Indonesische bevolking en voor de *Romusha*, de Indonesische dwangarbeiders. De presentatie staat voorts uitvoerig stil bij de periode 1945-1949. Er is aandacht voor het groeiende Indonesisch zelfbewustzijn, resulterend in het uitroepen van de staat Indonesië, waarop een periode van chaos, geweld en onzekerheid volgde. De strijd die Nederland en de jonge Republiek Indonesië zowel politiek als militair uitvochten, wordt onomwonden belicht. In deze ‘dekolonisatie-zaal’ overheerst de sombere, onheilspellende zwarte vormgeving, die overgaat in een rood-zwarte toonzetting die een gevoel van angst en geweld accentueert. Ook hier komen veel persoonlijke verhalen aan bod. Het ‘verhaal’ van de postkoloniale periode ten slotte kent een lange uitloop en eindigt niet bij de massale uittocht van de honderdduizenden Indische Nederlanders na de soevereiniteitsoverdracht in 1949. Er wordt teruggekeken op de kille ontvangst in Nederland,

150 Zie: Margaret Leidelmeijer (samenstelling en eindredactie), *Het verhaal van Indië* (Arnhem 2011) en <http://www.hetverhaalvanindie.com/nl/tentoonstelling> (geraadpleegd 8 oktober 2012).

de doorwerking van de herinneringen aan de Japanse bezetting en de perceptie ervan in de Nederlandse samenleving, de ambtelijke bureaucratie, het onbegrip voor de pijnlijke ervaringen, de voortdurende confrontatie met een onverwerkt verleden en het ijveren voor erkenning. Deze presentatie benadert de koloniale geschiedenis, de oorlogsgebeurtenissen en de pijnlijke dekolonisatie vanuit verschillende perspectieven en op verschillende kennisniveaus. *Het verhaal Indië* laat zien dat de herinnering aan dit ‘Indische verleden’ een proces is van voortdurende verandering, mythevorming, interpretatie en betekenisgeving.

OP DE PLEK ZELF

De belangrijkste verandering ten aanzien van de musea in het nieuw geformuleerde ‘Jeugdvoorlichtingsbeleid WOII-heden’ van het ministerie van VWS, was dat de nadruk kwam te liggen op de voormalige kampen en herinneringsplekken in Nederland: het herdenken en het vormgeven van de herinnering aan de vervolging en terreur van de oorlog op de plek zelf. Het Nationaal Herinneringscentrum Kamp Westerbork, het Nationaal Monument Kamp Vught en de Hollandsche Schouwburg kregen binnen het gekozen beleid, dat vanaf 1998 van kracht was, een kernfunctie toebedeeld. In een later stadium werd Nationaal Monument Kamp Amersfoort hieraan toegevoegd. Binnen het geheel van nationale instellingen was verder ook bepaald dat het Nationaal Indisch Herinneringscentrum in oprichting, hoewel formeel niet verbonden aan een historische plek, eenzelfde status zou krijgen.

De aanwijzing van herinneringscentra met een zogenoemde kernfunctie baseerde minister Els Borst van VWS op haar overweging

dat het wenselijk is blijvend enkele plekken in Nederland te markeren, die landelijke betekenis hebben in de herinnering aan de verschrikkelijke ervaringen, die zovelen tijdens WOII hebben moeten ondergaan. De herinneringscentra vervullen niet alleen de functie van monument, maar streven ook educatieve doelen na.¹⁵¹

De nadruk binnen deze nieuwe herinneringspolitiek lag op de Holocaust en de daaraan verbonden Holocausteducatie. Deze ontwikkeling is ook terug te zien in het veranderende herinneringslandschap. Was de museale herinnering aan de

151 Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot heden, Brief van de minister van VWS aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, 27 maart 2001, Tweede Kamer, vergaderjaar 2000-2001, 19 958, nr. 15. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-19958-15.pdf> (geraadpleegd 30 januari 2013).

oorlog vanaf de jaren tachtig vooral vormgegeven door de oorlogs- en verzetsmusea, vanaf eind jaren negentig en begin deze eeuw zijn de voormalige kampterrainen en herdenkingslocaties als museaal platform een vooraanstaande plaats gaan innemen. Kennisoverdracht op de historische plek heeft meer impact, verhoogt de inleving en maakt de geschiedenis minder abstract, was de achterliggende gedachte. De voormalige plaatsen van vervolging en terreur kregen betekenis als *lieux de mémoires*: locaties waaraan herinneringen verbonden zijn, die bij een groep of volk door deze gemeenschappelijke historische achtergrond een gevoel van verbondenheid kunnen oproepen.¹⁵² Dergelijke plaatsen hebben ook zekere politieke functies, bijvoorbeeld om een idee van natievorming te voeden, of om essentiële waarden van de samenleving, zoals de mensenrechten, te versterken. Overheden bevorderen daarom het levend houden van deze bijzondere herinneringen.¹⁵³ Zo stimuleerde het ministerie van vws, tot op de dag van vandaag, activiteiten die het schenken van aandacht aan de oorlogsherinnering en aan schendingen van de mensenrechten op locatie tot doel hebben.¹⁵⁴ Het waren bij uitstek de herinneringscentra verbonden aan historische plekken van terreur en vervolging die deze criteria uitdroegen. Deze benadering sloot aan bij het bredere beleid van vws, dat de betrokkenheid van jongeren bij ‘herdenken en vieren’ wilde propageren, om hen bewust te maken van democratische waarden en fundamentele grondrechten.¹⁵⁵

Met het leggen van het accent op de herinneringscentra als plaatsen van herinnering behield de herinnering van de oorlog een actuele betekenis voor de huidige samenleving. Staatssecretaris Clémence Ross-van Dorp van vws gaf in een brief aan de Tweede Kamer in januari 2006 aan dat voor haar herinneren is ‘het besef bijbrengen dat vrede en vrijheid niet vanzelfsprekend zijn en voortdurend aandacht en onderhoud vragen’.¹⁵⁶ Voor het ministerie bood het perspectief van herinneren en herdenken op de plek zelf voldoende aanknopingspunten om eigentijdse thema’s te blijven integreren, passend in het ‘heden – verleden’-beleid. Met hun presentaties bevorderden de instellingen onder jongeren de bewustwording van

152 Pierre Nora, ‘Between memory and history: Les lieux de mémoire’, *Representations* 26 (spring 1989), p. 7-25.

153 William Logan and Keir Reeves (ed.), *Places of pain and shame. Dealing with ‘difficult heritage’* (London/New York 2009), p. 2.

154 Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen, brief van de staatssecretaris van vws aan de Tweede Kamer, 21 januari 2004. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 20 454 en 25 839, nr. 66. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-66.html> (geraadpleegd 9 juni 2013).

155 Brief van de staatssecretaris van vws Mw. C.I.J.M. Ross-van Dorp aan de Tweede Kamer, 18 januari 2006, betreft Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen Tegoeden Tweede Wereldoorlog. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 20 454 en 25 839, nr 75. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-75.html> (geraadpleegd 9 juni 2013).

156 A.v.

achtergronden van onderdrukking, uitsluiting en vervolging, en terreursystemen. De confrontatie met houdingen, gebeurtenissen, gedragingen en opvattingen uit de oorlogsjaren moest inzicht bieden in de essentiële waarden van onze huidige samenleving, zoals vrijheid, democratie en fundamentele grondrechten. Volgens het ministerie moesten bezoeken aan herinneringscentra bijdragen aan de vorming van een kritische, zelfbewuste en verantwoorde maatschappelijke houding van jongeren in het bijzonder.¹⁵⁷

Het nieuwe beleid van de overheid, dat eind jaren negentig vorm kreeg, verbond de morele betekenisgeving van de herinnering aan de oorlog aan de mensenrechten en de universele grondrechten met de wording van zelfbewuste individuele burgers. Dit proces is in verband te brengen met een algemeen verschuivend historisch perspectief van nationale staten naar individuele burgers en groepen slachtoffers. Aan deze personalisering van de geschiedenis hebben ook de musea bijgedragen door persoonlijke getuigenissen en beelden van individuen centraal te stellen. Volgens de Amerikaanse historicus Jay Winter moet deze verandering van het historisch perspectief in samenhang gezien worden met een andere, meer elementaire ontwikkeling zoals *'global citizenship'*, waarin mensenrechten zijn uitgegroeid tot de ideële basis voor een nieuwe wereldorde.¹⁵⁸ Voor Frank van Vree is dit een verklaring dat de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog zal blijven aanhouden. In deze invulling blijft de herinnering aan de oorlog immers onveranderlijk als moreel ijkpunt voor de samenleving dienen.¹⁵⁹

De sleutelpositie die de nationale herinneringscentra van de overheid kreeg toebedeeld, dient ook gezien te worden in het licht van de omgang met de oorlog waarin de stem van de slachtoffers steeds luider was geworden en de bewustwording bij de overheid over haar rol ten aanzien van de slachtoffers was gegroeid. De slachtoffers kregen, zoals Roel Hijink het in zijn proefschrift over de monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland aangeeft, erkenning doordat hun verhaal een plaats had gekregen in een nationaal museaal monument, dat door de overheid werd gefinancierd en onderdeel was geworden van de nationale geschiedschrijving.¹⁶⁰ De toegenomen belangstelling voor de kampen, vervolging en vernietiging sloot voorts aan bij een gegroeid besef dat de overheid en de samenleving gefaald hadden in de opvang van de teruggekeerden na de oorlog. Het kabinet-Kok kwam in 2000 met officiële excuses voor het onvoldoende onderkennen van het doorstane leed van de getroffen en voor de kille en gevoelsarme ontvangst bij terugkeer in Nederland. De regering zocht naar manieren om genoegdoening te kunnen bieden. Voor het kabinet stond daarbij voorop dat het uitvoering zou blij-

157 A.v.

158 Jay Winter, *Dreams of peace and freedom. Utopian moments in the 20th century* (New Haven en Londen 2006), p. 206, 207.

159 Van Vree, 'Door de ogen van de slachtoffers'.

160 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 208.

ven geven aan de beginselen van solidariteit en ereschuld.¹⁶¹ De gerichtheid van de landelijke overheid op de herinneringscentra moet daarom ook gezien worden als een uiting van collectief rekenschap geven van het oorlogsverleden, waarbij in eerste instantie gedacht werd aan de Holocaust, die steeds diepere sporen naliet in het nationale historische bewustzijn. Er werd een beroep gedaan op het morele verantwoordelijkheidsgevoel van de gemeenschap en geappelleerd aan een collectief schuldbesef. De herinneringscentra spelen daarin een cruciale rol, als de plekken waar de trauma's van de getroffenen getoond worden, waar bezoekers geconfronteerd worden met een pijnlijke nationale herinnering en waar het indringende persoonlijke verhaal op de plek zelf een sterke identificatie met de slachtoffers tot stand brengt.

Het gewijzigde beleid van de overheid om herdenkingsplekken centraal te stellen paste ook in wat Hijink genoemd heeft het monumentaliseringsproces van de kampen uit de oorlog in Nederland.¹⁶² In zijn onderzoek laat Hijink zien dat deze kampen als traditionele gedenktekens niet meer volstonden. De voormalige kampterreinen waren als historische locatie nauwelijks meer herkenbaar, maar door een proces van musealisering werden de oorspronkelijke functie en betekenis de laatste jaren steeds zichtbaarder gemaakt. Zowel op de historische plekken als in de herinneringscentra komen herdenken en herinneren samen. Hijink wijst daarbij op de wereldwijd sterke opkomst van de *memorial museums* vanaf eind jaren negentig van de vorige eeuw.¹⁶³ Slachtoffers worden herdacht bij gedenkplaatsen met een museale setting. Daar vindt tevens kennisoverdracht plaats en wordt inzicht verkregen in de betekenis en de gevolgen van de gebeurtenissen. De kenmerken van *memorial museums*, die veel overeenkomsten vertonen met de herinneringscentra, omschrijft Hijink als volgt:

De memorial museums hebben een sterke pedagogische missie met een psychologische component, de getuigen zijn net zo belangrijk als de slachtoffers en

161 Brief van de staatssecretaris van vws, C.I.J.M. Ross-van Dorp aan de Tweede Kamer, 18 januari 2006, betreft Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen Tegoeden Tweede Wereldoorlog. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 20 454 en 25 839, nr. 75. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-75.pdf> (geraadpleegd 10 juni 2013).

Op uitnodiging van het eerste kabinet-Kok werd in 1998 de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO) opgericht, in reactie op de maatschappelijke commotie over de als kil en bureaucratisch aangeduide opvang van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. SOTO werd ondergebracht bij het NIOD. Het onderzoek werd eind 2001 afgerond. Het Centrum voor Holocaust en Genocidestudies (CHGS), verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en het NIOD, werd in 2002 opgericht. In 2010 werd het CHGS geïntegreerd in het NIOD, onder de naam NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD).

162 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 173-199.

163 Zie: Paul Williams, *Memorial Museums. The global rush to commemorate atrocities* (Oxford/New York, 2007).

de daders. Educatie wordt gedaan uit morele overtuiging en is sterk verbonden met actuele maatschappelijk ontwikkelingen. Het *memorial museum* wil een brug slaan tussen de historische gebeurtenissen en het heden, en het wil een morele gidsfunctie vervullen.¹⁶⁴

Ook het Herinneringscentrum Kamp Westerbork maakte deze transitie door. Zo moest de plek – vooral voor een jongere generatie – historisch inzichtelijk gemaakt worden. Het voormalige kampterrein was door de sloop van de barakken nog slechts een verlaten vlakte, vanuit de toenmalige context geïnterpreteerd als symbolisch voor de leegte die de afgevoerden achterlieten. In de jaren negentig werden echter verschillende aanpassingen doorgevoerd. Het landschap veranderde in een plek waar de herinnering tastbaar werd en vorm kreeg door gemarkeerde historische plaatsen, symbolische reconstructies, tekstborden, tentoonstellingspanelen, een maquette, luisterpunten en verschillende monumenten. De historische plek werd gemusealiseerd. Het kampterrein zou ook meer dan voorheen een eenheid met het herinneringscentrum moeten gaan vormen, ook al was dat door de gedwongen ligging, drie kilometer van de historische locatie vandaan, niet eenvoudig. Eind jaren negentig ging het herinneringscentrum geheel op de schop. Uitbreiding was nodig vanwege het succes van het centrum. Bij de oprichting in 1983 werd nog uitgegaan van bezoekersaantallen van 10.000 tot 15.000 per jaar. Het zijn er nooit minder geweest dan 40.000. In het topjaar 1995 telde het centrum zelfs 94.000 bezoekers. In 1987 werd het centrum al eens uitgebreid, maar na de verbouwing in 1999 werd de oppervlakte van het centrum verdubbeld tot 2300 m². Door de toepassing van veel glas was een licht gebouw met een open karakter herrezen.

Uitgangspunt van de museale presentatie van het vernieuwde herinneringscentrum, dat in april 1999 werd geopend, was nu vooral het tonen van het verleden van het Joodse doorgangskamp Westerbork in de jaren 1942-1945. Voor het publiek was de presentatie een voorbereiding op het bezoek aan het kampterrein. Het abstracte gegeven van 102.000 omgebrachte vervolgdgen in Nederland die – vrijwel allen – via Westerbork waren gedeporteerd naar de vernietigingskampen werd inzichtelijk gemaakt door levensverhalen die als een rode draad door de expositie lopen. Bij de inrichting van de presentatie was de staf van het herinneringscentrum autonoom te werk gegaan. De tentoonstellingmakers waren wel te rade gegaan bij ooggetuigen voor informatie, expositiemateriaal en adviezen, maar van directe inmenging was geen sprake. De aandrang daartoe was van de kant van overlevenden ook niet sterk. Volgens directeur Dirk Mulder was dat anders geweest als het om ingrepen in het voormalige kampterrein zou zijn gegaan: ‘Dan kom je aan hun directe herinneringslocatie. Maar ook in zo’n geval onderhouden we een open con-

164 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 282.

tact met de overlevenden, maar nemen we zelfstandig beslissingen.¹⁶⁵ Voormalige gevangenen die bij de opening aanwezig waren, konden de tentoonstelling waarderen, maar vonden het gecreëerde beeld in de presentatie nog te gemoedelijk en de inrichting van de nagemaakte barak was naar hun herinnering te ordentelijk.¹⁶⁶ In hun geheugen had zich het beeld vastgezet dat het leven in het kamp dreigender, onheilspellender en beangstigender was.

De presentatie van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork besteedde bij de heropening ook aandacht aan de actualiteit. Al in de eerste vitrines waren krantenknipsels te zien over de oorlog in Kosovo, die toen volop woedde. Maar daar bleef het vooralsnog bij. De lessen voor het heden moest het publiek vooral zelf uit de getoonde oorlogsgeschiedenis trekken. In de openingstoespraken werden de verbanden met de actualiteit evenwel explicieter gelegd. Politicus en voorheen burgemeester van Amsterdam Ed van Thijn, die als kind in het kamp verbleef, onderstreepte het educatieve belang van het centrum. Sterk element vond hij dat door de presentatie van persoonlijke verhalen ‘de mens achter het getal’ aandacht kreeg. Maar belangrijker nog vond hij het verbinden van historische gebeurtenissen met de wereld van vandaag:

Want wat is de betekenis van een herinneringscentrum, van herinneren en herdenken in het algemeen als men daaruit geen lessen kan trekken voor ons handelen van vandaag? Is er dan niet zoiets als een kompas na Auschwitz en Sobibor? Als opmaat naar de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de bereidheid deze daadwerkelijk te handhaven?¹⁶⁷

Van Thijn waarschuwde echter ook voor het te pas en te onpas leggen van verbanden met het verleden. Het maken van vergelijkingen met de Holocaust is een hachelijke aangelegenheid. Zijn voorkeur gaat eerder uit naar het meer algemeen stellen van de les uit het verleden: aanslagen op de menselijkheid komen in alle tijden voor en mogen op geen enkele wijze getolereerd worden. Doelend op het toen actuele Balkan-conflict sloot Van Thijn af met de opmerkingen dat het deporteren van mensen en etnische zuiveringen ‘door de internationale gemeenschap na Auschwitz niet meer kan worden geaccepteerd. De ideologie die hieraan ten grondslag ligt, die mensen tot vee degradeert, is maar al te zeer herkenbaar.’¹⁶⁸

165 Interview met Dirk Mulder, directeur Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 25 juli 2013.

166 Tamarah Benima en Shirley Haasnoot, ‘Westerbork uitgebreid. Het kampleven uitgebeeld – met hagelwit wasgoed’, *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 16 april 1999.

167 Toespraak Ed van Thijn, uitgesproken op 12 april 1999 bij de heropening van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 16 april 1999.

168 A.v.

Bij de heropening van het herinneringscentrum Kamp Westerbork in 1999 was er nog geen plaats voor de naoorlogse geschiedenis van het kamp. Daar kwam spoedig verandering in. De opstelling werd aangevuld met ervaringen van herinneringsgroepen uit de periode 1945-1970 toen het kamp eerst dienst deed als interneringskamp voor collaborateurs en vanaf 1951, onder de naam Schattenberg, als Moluks woonoord. Vooral de aandacht voor het negatieve verleden sloot aan bij het veranderende geschiedbeeld en de veranderende herinnering aan de oorlog, die eind jaren negentig inzette. Naarmate de oorlog verder weg kwam te liggen en de eerste generatie minder sterk aanwezig was, groeide de belangstelling voor bijvoorbeeld het perspectief van ouders en hun nakomelingen. Deze perspectiefwisseling had zich al eerder in de literatuur en de geschiedbeoefening voltrokken, maar vond nu navolging in de erfgoedpraktijk.¹⁶⁹ De nieuwe aandachtsvelden waren nu ook terug te vinden in het beleidsplan van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork:

Leidraad is steeds de meest elementaire vraag die men aan het verleden kan stellen: waarom heeft de mens gehandeld zoals hij heeft gehandeld. Dat betekent analyseren en verklaren van, maar impliceert ook nadrukkelijk aandacht voor ethische keuzes. En daaruit vloeit voort dat niet alleen de slachtoffers, maar ook de rol van andere groepen aan de orde komt: de ouders en de omstanders (het maatschappelijk veld van collaboratie, accommodatie en verzet), en dat in zijn historische verscheidenheid.¹⁷⁰

Aandacht voor de herinneringsgroep van collaborateurs bleek toch nog gevoelig te liggen bij de herinneringsgemeenschap van overlevenden. Eind 2008 zorgde de wisselexpositie *Interneringenkamp Westerbork 1945-1948* in het herinneringscentrum voor flink wat commotie. De tentoonstelling richtte zich op de wijze waarop Nederland na de oorlog met zijn collaborateurs was omgegaan. Deze onderbelichte geschiedenis kreeg een extra dimensie doordat ook werd ingegaan op de lang onbekend gebleven ervaringen van ‘kinderen van foute ouders’ en hun onverwerkte verleden. Met deze thematiek sloot het centrum aan bij verschillende in

169 Rob van der Laarse, ‘Kunst, kampen en landschappen. De blinde vlek van het dadererfgoed’, in: Van Vree en Van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering*, p. 190, 191. Zie ook: Ceciel Huitema, Tom de Ridder, Saskia van Broeckhuijsen-Kloth, Ivo van der Velden, ‘Studie naar de functie en betekenis van herinneringscentra in binnen- en buitenland’ in opdracht van Cogis (2008), p. 16-17. Aan auteur ter hand gesteld.

170 Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Beleidschets 1996-2000. Herinneringscentrum Kamp Westerbork op het breukvlak van twee eeuwen’ (Hooghalen 1996). Geciteerd in: Huitema e.a., ‘Studie naar de functie en betekenis van herinneringscentra in binnen- en buitenland’, p. 17. Archief VWS-EOH.

gang gezette nationale onderzoeken.¹⁷¹ De expositie stelde lotgevallen en persoonlijke ervaringen centraal, een aanpak die door historica Dienne Hondius ook wel humaniserende geschiedschrijving wordt genoemd.¹⁷² Tegenstanders van deze tentoonstelling reageerden verontwaardigd. Zij vonden het ongepast dat uitgerekend op een beladen plek als het voormalige Joodse doorgangskamp Westerbork aandacht werd gevraagd voor de geschiedenis van ‘foute’ Nederlanders. Directeur Dirk Mulder had op weerstand gerekend, maar de omvang en de felheid van de protesten hadden hem verrast. Desondanks liet Mulder de tentoonstelling, die ongewild de aandacht op het toe-eigenen van een historische locatie legde, – ongewijzigd – doorgang vinden.¹⁷³

In overeenstemming met het verlangen historische plekken zichtbaar te maken en te musealiseren kreeg in 2002 ook Nationaal Monument Kamp Vught een volwaardige vaste museale presentatie (zie afbeelding 22). Daar ging een korte geschiedenis aan vooraf. Anders dan in Westerbork het geval was, liet de eerste generatie overlevenden, voornamelijk oud-verzetsmensen, zich hier wél nadrukkelijk gelden. Aanleiding was de onvrede die bestond over het herinneringscentrum dat in 1990 in de buurt van de gedenklocatie was opgericht. Dit centrum bestond uit het bewaard gebleven crematorium en een maquette van het voormalige kamp. Voorts werd er een abstracte, op kunstzinnige wijze gereconstrueerde grote woonbarak getoond. Voor oud-gevangenen en hun nabestaanden was de creatie een gruwel. Zij herkenden zich absoluut niet in deze surrealistische presentatie: van enige historische inleving was geen sprake. Een andere bron van ergernis voor de direct betrokkenen betrof het ontbreken van tastbare herinneringsobjecten,

171 ‘Erfenissen en collaboratie’ is een NWO-onderzoeksproject van NIOD Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam (UvA) en de Vrije Universiteit Brussel (VUB). In dit onderzoek wordt de positie van voormalige collaborateurs in de Nederlandse en Belgische naoorlogse samenleving onderzocht. Zie: <http://erfennissenancollaboratie.nl/> (geraadpleegd 16 november 2012). In het kader van dit project zijn verschenen: Helen Grevers, *Van Landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950* (Amsterdam 2013) en Ismee Tames, *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders 1950-1970* (Amsterdam 2013).

172 Hondius, *Oorlogslessen*, p. 42-44.

173 ‘Opening expositie Interneringskamp Westerbork 1945-1948. Verslag van de officiële opening op 1 december 2008’, Website Open Archief, ‘De website met verhalen van “kinderen van ‘foute’ ouders”’, <http://www.hetopenarchieef.nl/page/1278/nl> (geraadpleegd 10 oktober 2010). Mededeling Dirk Mulder, directeur Herinneringscentrum Kamp Westerbork, tijdens conferentie ‘Over 30 jaar – Een verkenning’ ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 12 april 2013. Naar aanleiding van de tentoonstelling verscheen in 2010 de publicatie van Guido Abuys en Bas Kortholt, onder redactie van Dirk Mulder en Gerard Veerkamp, *Interneringskamp Westerbork: verhalen van een vergeten verleden, 1945-1948* (Hilversum 2010).

terwijl met name de Oudheidkamer van Vught over voldoende toonbare authentieke historische voorwerpen beschikte.¹⁷⁴ Uit onvrede bundelde een aantal oud-gevangenen de krachten en richtte in 1990 de Vriendenkring Vught op.¹⁷⁵ De bezwaren vonden geleidelijk in brede kring gehoor en sloten aan bij ontwikkelingen ten aanzien van de musealisering van monumenten en het accentueren van vormen van authenticiteitsbeleving. Toen ook het ministerie van vws ontvankelijk bleek voor een andere invulling, werd het mogelijk een nieuw museum te realiseren. Het in 2002 geopende nieuwe museumgebouw kende een historische presentatie waarin persoonlijke verhalen de boventoon voerden en talrijke originele objecten werden getoond. Er was een bezinningsruimte met gedenkwand ingericht. Al met al kregen de mede op initiatief van de Vriendenkring Vught inmiddels opgerichte monumenten op het museumterrein, zoals het kindergedenkteken, daarmee een waardige omgeving. Zoals Hijink aangeeft, had zich op de herinneringsplek kamp Vught een proces met een eigen dynamiek voltrokken. De ‘gestolde herinnering’ had zich van een traditioneel gedenkteken via een (gedeeltelijk) geconserveerde en gereconstrueerde historische site ontwikkeld tot een museale herdenkingsvorm. Het Nationaal Monument Kamp Vught had de vorm van een herdenkingsmuseum aangenomen.¹⁷⁶

Het voormalige *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort verwierf als laatste van de grote Duitse kampen in Nederland de status van ‘Nationaal Monument’. Met de nodige steun van de overheid kon hier in 2004 een bezoekerscentrum worden geopend (zie afbeelding 23). Het nieuw gebouwde bezoekerscentrum biedt weinig ruimte voor een expositie. De musealisering ligt hier vooral in de confrontatie met wat de dichter Armando noemde: het ‘schuldig landschap’.¹⁷⁷ De authentieke overblijfselen op het voormalige kampterrein, in het bijzonder de ‘schietbaan’ waar fusillades plaatsvonden, stimuleren bij het publiek de inleving of zo men wil de ‘emotionele beleving’, van de gebeurtenissen. Om de geschiedenis van het kamp te verduidelijken werden de laatste jaren op het kampterrein verschillende historische plekken gemarkeerd. Binnen het geheel neemt het door oud-gevangene Frits Sieger gemaakte nationale monument, aan het eind van de ‘schietbaan’,

174 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 262-282.

175 De Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Vught zette zich in voor behoud en verbetering van het Nationaal Monument Kamp Vught en de Oudheidkamer te Vught. De stichting ondernam initiatieven op het gebied van tentoonstellingen, het verwerven van voorwerpen, documenten e.d. voor het museum en zette zich in voor behoud van het monument. Tom de Ridder, ‘De bezieling van een monument. Een geschiedenis van de Vriendenkring Vught’, *Icodo-info. Tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld*, 2004, jaargang 21 nr. 1.

176 Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 325.

177 Armando, ‘Schuldig Landschap’, in Armando, *Schoonheid is niet plus. Verzameld proza* (Amsterdam 2003), p. 448.

een centrale plaats in. Het in 1953 gemaakte, in socialistische-realistische stijl opgetrokken monument visualiseerde het voor die tijd gangbare beeld van ‘nationale heldendaden en nationale eenheid’. Met één gebalde vuist als teken van machteloze woede en als teken van zijn ongebroken wil staat de gebeeldhouwde gevangene voor het vuurpeloton. Lange tijd was *De Stenen Man*, zoals het beeld in de volksmond heet, het enige gedenkteken dat herinnerde aan het bestaan van het voormalige concentratiekamp Amersfoort.¹⁷⁸

INVULLING VAN DE BOODSCHAP

Buiten de structurele subsidiëring van de nationale herinneringscentra konden met de nieuwe regeling van het ministerie van vws, die vanaf 1998 van kracht was, alle musea – en ook andere instanties – meedingen naar financiële ondersteuning voor projecten die pasten in het kader van het jeugdvoorlichtingsbeleid Tweede Wereldoorlog en heden. Jaarlijks reserveerde vws hiervoor een bedrag van € 1,2 miljoen. Bij de toekenning werd de minister geadviseerd door een externe commissie.¹⁷⁹ Voor de oorlogsmusea waren dergelijke overheidssubsidies een noodzaak om tijdelijke tentoonstellingen te kunnen realiseren en daarmee vernieuwend te zijn, maar – indirect – ook om een deel van de *overhead* te kunnen bekostigen. Om voor ondersteuning in aanmerking te komen moesten projecten in ieder geval aan bepaalde educatieve eisen voldoen en passen in het kader van het verbinden van de geschiedenis met de thema’s die in de huidige samenleving speelden. Ook andere subsidiegevers, zoals de Stichting Fondsenwerving Militaire Oorlogsen Dienstslachtoffers (sfmo), sinds 2007 opererend onder de naam vfonds (Nationaal Fonds voor Vrede, Vrijheid en Veteranenzorg), en in mindere mate het vsb-Fonds, volgden in de toekenningen de lijn van het ministerie van vws.¹⁸⁰

Het subsidiekader was zo opgesteld dat het veel ruimte liet voor de inhoudelijke invulling. Er werd een beleid gevolgd dat in overheidsjargon ook wel ‘geconditioneerde zelfregulering’ wordt genoemd. De museale instellingen kregen veel vrijheid bij de inrichting, zolang maar aan de oorspronkelijke doelstellingen en rand-

178 Hijink onderzocht de betekenis van het monument *De Stenen Man*. Zijn onderzoek laat zien hoezeer bij de oprichting van dit monument voor kamp Amersfoort herinnering, identiteitsvorming en politieke belangen met elkaar verweven zijn. De verschillende betekenisgevingen aan het ‘verzetmonument’ van Frits Sieger zijn volgens Hijink dusdanig dominant, dat de publieke herinnering aan kamp Amersfoort er door werd bepaald. Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*, p. 47-52 en 71-95.

179 Brief van de minister van vws, E. Borst-Eilers aan de Tweede Kamer, 27 maart 2001, betreft Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden. Tweede Kamer, vergaderjaar 2000-2001, 19 958, nr. 15, <http://parlis.nl/kst52194> (geraadpleegd 10 juni 2013).

180 <http://www.v-fonds.nl/over-vfonds/oprichting/> en <http://www.vsbfonds.nl>.

voorwaarden werd voldaan. De oorlogsmusea waren onzeker over hoe inhoud gegeven moest worden aan de actualisering van het verleden. Op zich waren de instellingen bereid om educatieve lessen aan het historische verhaal te verbinden, maar zij hadden moeite met de wijze waarop en de vorm waarin dat moest gebeuren. Aan de indruk valt niet te ontkomen dat soms erg geforceerd geprobeerd werd de gewenste verbinding heden – verleden tot stand te brengen. Bij het opstellen van tentoonstellingsconcepten hielden de musea rekening met de haalbaarheid van het verkrijgen van de subsidie, zowel in de keuze van (historische) thema's als in de (educatieve) vorm van de ingediende projecten. De musea toonden zich hierin soms creatief. Zo gaf directeur Liesbeth van der Horst van het Verzetsmuseum Amsterdam onomwonden toe dat de thematentoonstelling uit 2004 over Suriname en de Nederlandse Antillen, *Wereldoorlog in de West*, typisch was ingegeven vanuit het oogpunt van 'subsidieerbaarheid'.¹⁸¹ Dit thema paste geheel in het beleid van vws om de Tweede Wereldoorlog geografisch breder te positioneren door de internationale context van de oorlog te belichten, waarmee ook de multiculturele samenleving in de oorlogsherinnering werd betrokken.

Om vergelijkbare redenen organiseerden het Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon en het Verzetsmuseum Friesland in 1998 de tentoonstelling *De Rubberen Tijd – Jam Karet*. De tentoonstelling ging in op de koloniale relatie tussen Nederland en Indonesië van 1596 tot en met 1949, met een nadruk op de tijd van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. In feite ging het om twee exposities ineen, waarin het perspectief van het Nederlandse (*De Rubberen Tijd*) naar het Indische en het Indonesische standpunt (*Jam Karet*) verschoof. In beide benaderingen kreeg ook het gezichtspunt van de Indisch-Europese samenleving aandacht. Vanuit het ministerie van vws werd er bij de musea op aangedrongen ook aandacht aan de onderbelichte geschiedenis van Nederlands-Indië in oorlogstijd te besteden. Het was bij voorbaat duidelijk dat deze expositie kon rekenen op subsidietoekenning.¹⁸²

Een treffend voorbeeld van hoe geforceerd een actuele zingeving aan een museale presentatie werd verbonden, vormt de eerder beschreven open-depotopstelling van het Verzetsmuseum Friesland. De 'rommelzolder', waar een veelheid aan objecten was opgeslagen, diende beschouwd te worden als een 'evocatieve en educatieve ruimte' met als doel 'vooral de jongere generatie [...] met behulp van museale middelen bewust te maken van de relatie "Tweede Wereldoorlog – heden"'.¹⁸³ Deze opzet werd vervolgens ingevuld door bij de verschillende objecten teksten

181 Liesbeth van der Horst, toespraak ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Amsterdams Verzetsmuseum op 19 november 2010, http://www.verzetsmuseum.org/binaries/pdf/activiteiten_en_nieuws/nieuws/jubileumtoespraak_van_der_horst.pdf (geraadpleegd 8 november 2012).

182 Interview met Hans Groeneweg, hoofd Fries Verzetsmuseum, 11 oktober 2012.

183 Hans Groeneweg, 'Edudepot. Verslag over de realisatie van de open-depotopstelling', 2 juli 2002, Verzetsmuseum Friesland. Archief Stichting VMF.

van een grond-, mensen-en/of kinderrecht te plaatsen. ‘Op deze manier maken we de bezoeker attent, op het fenomeen hedendaagse rechten Anno Nu en de afwezigheid ervan, rechteloosheid, Toen en Nu’, aldus de inrichters.¹⁸⁴ Het bleef echter bij het presenteren van deze grondrechten: verdere uitleg en contextualisering ontbraken.

Veel van de musea – of het nu het Verzetsmuseum Amsterdam, het Oorlogsmuseum Overloon of het Verzetsmuseum Friesland betrof – beperkten uiteindelijk de ‘actualisering’ tot een aan het eind van de vaste tentoonstelling haastig toevoegen van nog een paar panelen waarop de oorlog naar het heden getrokken werd en een ‘nooit meer oorlog’-boodschap werd verkondigd. Van enige doorwrochte inhoudelijke uitwerking was zelden sprake. Bij de musea bestond een gegronde vrees om gebeurtenissen uit de oorlog te lichtzinnig te koppelen aan eigentijdse ontwikkelingen. Daarbij bestond huivering om de bezoeker met ‘een Hollands vingertje’ de les te lezen.

Een aantal musea deed zijn beklag bij het ministerie van vws over de gestelde voorwaarden waaraan projecten moesten voldoen om voor subsidie in aanmerking te komen. Het Nationaal Monument Kamp Vught liet het departement weten: ‘Terwijl wij als instelling de tweedelige doelstelling ‘gedenken – bewustmaken’ kennen en aan dat bewustmaken een nadrukkelijke actuele component verbinden, zou de koppeling tussen verleden en heden niet keihard moeten zijn en niet dwingend opgelegd moeten worden.’¹⁸⁵ De Anne Frank Stichting was van mening dat er ‘vanzelfsprekend’ aandacht moest zijn voor de relevantie van de gebeurtenissen uit het verleden voor het heden, maar vond dat het beleid was doorgeschoten: ‘Het aan elkaar verbinden van deze twee beleidsuitgangspunten [heden – verleden. ES.] lijkt op het eerste gezicht logisch, maar geeft meer problemen dan oplossingen’.¹⁸⁶ Hans Groeneweg, hoofd van het Fries Verzetsmuseum, verklaarde dat zijn museum altijd ambivalent tegenover het voorlichtingsbeleid stond en moeite had om te gemakkelijk relaties met het verleden te leggen: ‘Met een verhaal van nu kunnen jongeren zich beter identificeren, maar het heeft ook iets geforceerds en belerends.’ Om voor financiële ondersteuning in aanmerking te komen zijn musea nogal eens te lichtvaardig met het leggen van de relatie ‘toen en nu’, zo concludeerde Groeneweg:

die lijn is vooral ingegeven door het ministerie, dus de subsidiegever. [...] Sommige musea zijn daarbij echt appels met peren gaan vergelijken, om maar

184 A.v.

185 Horn Project Research, ‘Evaluatie projectensubsidiebeleid jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden’, onderzoek in opdracht van het ministerie van vws/DVVB (niet gepubliceerd, Horn 2002), p. 27. Archief ministerie van vws-EOH.

186 A.v., p. 28.

subsidies los te krijgen. En dan krijg je van die varianten dat je de dwangarbeid uit de Tweede Wereldoorlog gaat vergelijken met gastarbeiders uit Turkije in Nederland. Daar is voor mij geen verband meer.¹⁸⁷

Hans Groenweg wist waarover hij sprak. Het Verzetsmuseum Friesland zelf dreigde ook in die vergelijking door te draven. In de oude opstelling, die tot 2012 was te zien, had het museum als een soort toegift op de vaste presentatie nog een aantal panelen toegevoegd. Onder de titel *Anno Nu* kwamen allerlei naoorlogse gewapende conflicten en oorlogen aan de orde. De Tweede Wereldoorlog moest niet gezien worden als een geïsoleerde gebeurtenis, was de strekking. Niet alleen werd de vergelijking met oorlogen van vandaag gemaakt, maar ook ‘tegennatuurlijk geweld’, zoals de zogenoemde ecologische oorlogsvoering, werd hierin betrokken. Op een paneel was te lezen:

De zorg voor een gezonde leefomgeving is een strijd op leven en dood geworden tegen vervuiling, verzuring, broeikaseffect, ontbossing en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Een ecologische Wereldoorlog dreigt als er geen drastische maatregelen worden getroffen die het milieu beschermen. In Nederland zijn verschillende organisaties actief, bijvoorbeeld de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. In Friesland bestaan de Waddenzee Vereniging en het Fryske Gea. Internationaal werken het Wereldnatuurfonds en Greenpeace samen. Het aanzien van de oorlog is veranderd. Het traditionele beeld van twee elkaar bestrijdende legers heeft plaats gemaakt voor een veelkoppig monster van terrorisme, honger, lokale strijdgroepen, honderdduizenden op de vlucht, vervuiling en armoede. Een wereld die op orde is, lijkt verder weg dan ooit.

Ook op het ministerie was men zich ervan bewust dat voor het leggen van de gewenste verbinding van kennisoverdracht over de Tweede Wereldoorlog en het op gang brengen van een bewustwordingsproces over de betekenis van grondrechten en fundamentele normen en waarden geen duidelijk handboek klaar ligt. Elk museum gaf op eigen wijze invulling aan de thematiek. Minister Borst berichtte de Tweede Kamer in 2001 hierover:

In meer principiële zin speelt de vraag op welke wijze de historie van de Tweede Wereldoorlog (WOII) en actuele maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, nationaal en internationaal, met elkaar moeten worden verbonden.

¹⁸⁷ Geciteerd uit: Marre Sloots, ‘Een levend monument. Thematiek en kaders in het Verzetsmuseum Friesland 1979-2012’, Scriptie Master Journalistiek, Studiepad dagbladjournalistiek, Rijksuniversiteit Groningen (niet gepubliceerd, 2012), p. 41.

De discussie daarover binnen de kring van de bij de jeugdvoorlichting woiheden betrokken partijen heeft nog niet geleid tot een eensluidende opvatting.¹⁸⁸

Twee jaar later, tijdens de evaluatie van het beleid na vijf jaar, liet staatssecretaris van vws Clémence Ross-van Dorp de Tweede Kamer weten dat de onduidelijkheid over het beleid was blijven voortbestaan. De doelstellingen van het beleid werden door de betrokkenen uit het veld ‘niet altijd als helder ervaren, evenals – in samenhang daarmee – de besluitvorming over ingediende voorstellen, waarbij de advisering door een Adviescommissie een belangrijke rol speelt,’ luidde haar conclusie. Daarbij gaf zij aan dat zij het als een gemis ervoer dat er geen instrumenten waren om de effectiviteit van haar beleid te meten.¹⁸⁹

Uiteindelijk werden vooral museale projecten met uitgesproken historische thema's gesubsidieerd. De motivering van de toekenning werd gezocht in de gedachte dat door aandacht te schenken aan gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog zonder meer elementaire beginselen – zoals democratische waarden en eigen verantwoordelijkheid – aan de orde komen. Omdat deze bestandsdelen in de huidige samenleving onverminderd van betekenis zijn, werd daarmee de zo gewenste verbinding met de actualiteit gelegd, maar bleef impliciet.

Enkele oorlogsinstellingen namen wel de actualiteit als uitgangspunt en stelde vanuit het heden onderwerpen als de grondrechten centraal. Van alle musea is het Verzetsmuseum Zuid-Holland wellicht het overtuigendst geweest in het uitdragen van deze actuele betekenisgeving. Het museum had midden jaren negentig al aansluiting gezocht bij het streven van vws en het Nationaal Comité 4 en 5 mei de aandacht meer te richten op de grond- en mensenrechten.¹⁹⁰ Onder de slagzin

188 Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot heden, Brief van de minister van vws aan de Tweede Kamer, 27 maart 2001, Tweede Kamer, vergaderjaar 2000-2001, 19 958, nr. 15. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-19958-15.pdf> (geraadpleegd 30 januari 2013).

189 Brief van de staatssecretaris van vws C.I.J.M. Ross-van Dorp aan de Tweede Kamer, 18 januari 2006, betreft Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen Tegoeden Tweede Wereldoorlog. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 20 454 en 25 839, nr 75. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-75.html> (geraadpleegd 9 juni 2013).

190 Sinds 1994 luidt de doelstelling van het Verzetsmuseum Zuid-Holland:

- het publiek te doordringen van de betekenis van de rechten van de mens zoals deze in Nederland zijn vastgelegd in de Grondwet onder de noemer grondrechten;
- de aandacht te vestigen op bedreigingen van de mensenrechten door vreemdelingenhaat, fascisme, antisemitisme en anderen vormen van discriminatie;
- het geven van een zo objectief mogelijk beeld van het verzet tegen de aantasting en schending van de menselijke waardigheid en integriteit vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog;
- het heden met het verleden te confronteren door zowel jongeren als ouderen bewust te maken van de betekenis van het verzet in de wereld van vandaag. Zie: <http://www.verzetsmuseum-zh.nl/st-verzetsmuseum-zuidholland> (geraadpleegd 27 juli 2010).

‘Verzet is actie tegen onrecht en onverschilligheid’ stond niet een representatie van het verleden centraal, maar was een actueel thema het vertrekpunt van de presentatie: verzet tegen de schendingen van de rechten van de mens in de huidige samenleving. Dat is nog altijd het geval. De introductie van de presentatie staat geheel in het teken van de universele verklaring van de rechten van de mens, zoals die in 1948 door de aangesloten landen bij de Verenigde Naties is aanvaard en onveranderlijk de basis is van de huidige samenleving. Kern van het museum is de interactieve presentatie getiteld *Het Tribunaal*, die vooral afgestemd is op schoolklassen. Het Verzetmuseum Zuid-Holland wil met deze creatie aanzetten tot nadenken over actuele sociaal-maatschappelijke thema’s. In een nagebouwde rechtszaal nemen de scholieren zitting, terwijl op een groot scherm gecompliceerde zaken, aangevuld met historische beelden, worden gepresenteerd. Jongeren pleiten als advocaten voor of tegen het gedrag van de beklaagden. Kwesties blijken dan gecompliceerder in elkaar te steken dan in eerste instantie wordt gedacht. Door op de goed- of foutknop te drukken laat de scholier zijn standpunt zien. De uitslag van de groep geeft steevast aanleiding tot discussie.

Voor de presentatie *Het Tribunaal* heeft ongetwijfeld de interactieve filmpresentatie *Freechoose*, die in het Anne Frank Huis ervaren kan worden, als voorbeeld gediend. Deze presentatie werd in 1999 met de nieuwe inrichting van Anne Frank Huis geïntroduceerd en werd in 2010 nog weer geactualiseerd (zie afbeelding 24). Gebaseerd op de hoofdpijlers *reflect*, *respond* en *reaction* is het basisprincipe: het centraal stellen van concurrerende grondrechten. Bezoekers wordt gevraagd een standpunt te bepalen in concrete situaties, waar zaken als vrije meningsuiting, godsdienstvrijheid en gelijke behandeling in het geding zijn. Jos van der Lans en Herman Vuijsje schreven hierover in hun publicatie naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van het Anne Frank Huis:

Voor het Anne Frank Huis is *Freechoose* een wezenlijk onderdeel van wat het bezoekers wil bieden. Niet alleen herdenken, niet alleen herinneren, maar ook dóórdenken, keuzen maken. Niet als verplicht nummer, zoals vroeger, toen bezoekers op weg naar de uitgang een actuele tentoonstelling niet konden ontlopen, maar facultatief. Bijna de helft van de bezoekers neemt die moeite en de overgrote meerderheid van hen vindt dat deze brug naar het heden echt bij het huis hoort.¹⁹¹

Oud-directeur Hans Westra voegde hieraan toe: ‘wij koppelen Holocaust-educatie aan botsende mensenrechten. Dat is vernieuwend en confronterend.’¹⁹²

¹⁹¹ Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie*, p. 233.

¹⁹² A.v.

De educatieve benaderingen van de herinneringscentra Vught en Westerbork richten zich vooral op de verbinding tussen herinneren en herdenken. Westerbork moet daarbij de aandacht verdelen over het herinneringscentrum en het drie kilometer verderop gelegen kampterrein. In Vught zijn de activiteiten geconcentreerd in het museumgebouw, waarbij het accent in de eerste plaats op de museale en educatieve functie is komen te liggen, boven de betekenis als herdenkingsplek en gedenkteken.¹⁹³ Lopend door de museale presentatie wordt de geschiedenis van het kamp Vught gepresenteerd, op een manier dat de bezoeker zich een voorstelling kan maken hoe het moet zijn geweest om kampgevangene te zijn. Aan het eind bevindt zich de ‘Actualiteitsgang’ en komt de bezoeker in het heden uit. Hier is aandacht voor de zingeving aan de thematiek van uitsluiting en discriminatie en krijgt de boodschap van het museum actuele vorm. De toelichting op deze afsluiting vermeldt:

In de laatste ruimte maken wij de cirkel rond en komen in het heden uit. In de hier vertoonde film keren alle belangrijke thema’s van N M K V [Nationaal Monument Kamp Vught] in een actuele situatie terug. Op tafel liggen kranten, die met filmpjes en oplichtende beelden aansluiten bij de scène op de muur. Het is aan u om te ontdekken wat de actuele betekenis van deze plek voor u kan zijn.

In deze Actualiteitsgang nemen de bezoekers voor een groot, rood velours gordijn plaats in gemakkelijke, ouderwetse fauteuils en banken met kussens. Schemerlampen, tafeltjes met plantjes erop en een kapstok creëren een huiselijke sfeer. Over de hele lengte van de ruimte worden speciaal voor het museum gemaakte filmscènes geprojecteerd, die zich aan de bar van een café afspelen. Acteurs voeren gesprekken waarin actuele sociaal-maatschappelijke en politieke onderwerpen aan bod komen. Het gaat over situaties die te maken hebben met vooroordelen, solidariteit, verdraagzaamheid en het nemen van verantwoordelijkheid. Het is aan de bezoeker, die zich in een rustiger gedeelte van het café bevindt, om zich een mening te vormen over de uitspraken en opvattingen die in de filmscènes geuit worden. De Actualiteitsgang sluit aan bij de algemene doelstelling van het Nationaal Monument Kamp Vught: het presenteren van de geschiedenis van het kamp en het aanzetten tot reflectie en bezinning. De bezoeker krijgt bagage mee. Met een verwijzing naar Dante’s *Inferno* ziet cultuurhistoricus Hijink de rondgang door het ‘herinneringsmuseum’ als een ervaring van ‘een symbolische reis door de hel’.

193 Hijink, ‘De musealisering van de kampen. Tussen werkelijkheid en verbeelding’, in: Van Vree en Van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering*, p. 146. Eind 2013 betrok het Nationaal Monument Kamp Vught een buiten het museum gelegen oorspronkelijke kampbarak bij de presentatie. Zie: <http://www.barak1b.nl/in-het-nieuws> (geraadpleegd 9 november 2013).

De bezoeker beleeft het crematorium als ‘symbolisch voor zijn eigen dood’, om vervolgens het einde van de rondgang te ondergaan als een ‘catharsis’: ‘Uit het kwade, de schuld, wordt het goede geboren. Via de Actualiteitsgang wordt men als een beter mens herboren, bewust van zijn plichten van een democratische samenleving.’¹⁹⁴

ACTIEF BURGERSCHAP

In het algemene jeugdvoorlichtingsbeleid dat de overheid formuleerde voor de periode 2006-2010 bleef het uitgangspunt: bewustwording van de geschiedenis van de oorlog en deze verbinden met een actuele zingeving. Het accent kwam echter te liggen op erfgoededucatie en de mogelijkheden die deze heeft in het versterken van ‘de sociale cohesie’ in de huidige globaliserende en multiculturele samenleving, waarbij de oorlogsmusea en herinneringscentra een vooraanstaande rol konden spelen. Bij erfgoededucatie spelen identiteitsvorming en betekenisgeving in het heden een belangrijke rol.¹⁹⁵ In de voorlichtende taak over het leggen van verbanden tussen de Tweede Wereldoorlog en het heden kreeg nu het hanteren van een geografisch breder perspectief en het hierin betrekken van de multiculturele samenleving belangrijke betekenis. Genuanceerder dan daarvoor het geval was – er leek meer begrip voor het ‘unieke karakter’ van de jaren ’40-’45 – werden elementen uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog als reflectiepunt gebruikt. Met de educatieve voorlichting beoogde de overheid:

De vorming van jongeren te beïnvloeden door hun duidelijk te maken welke componenten en ontwikkelingen in een samenleving bedreigend kunnen zijn voor de democratie in een natie en voor de vrijheid van haar burgers. Het gaat om het op gang brengen van bewustwordingsprocessen over de betekenis van democratie, vrijheid, grondrechten en fundamentele normen en waarden.¹⁹⁶

Deze bewustwording werd gekoppeld aan de vanaf 2005 in zwang geraakte opvattingen over ‘actief burgerschap’, die vanaf 2006 als ‘domein’ in het voortgezet onderwijs werden geïntroduceerd. Naast kennis moesten scholen ook sociale en maatschappelijke vaardigheden bijbrengen. Niet zozeer het doel van het voorlich-

194 Hijink, *Voormalige Concentratiekampen*, p. 291-292.

195 Carla van Boxtel, *Geschiedenis, erfgoed en didactiek* (Amsterdam 2009), p. 5, 8 en Stephan Klein, Maria Grever en Carla van Boxtel, “‘Zie, denk, voel, vraag, spreek, hoor en verwonder’ Afstand en nabijheid bij geschiedenisonderwijs en erfgoededucatie in Nederland”, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jaargang 124, nr. 3, 2011, p. 381-395.

196 “‘Raak de juiste snaar’ Voorlichtingsbeleid herdenking WOII in de periode 2006 tot en met 2010’, notitie Ministerie van VWS (Den Haag 2005), archief ministerie VWS-EOH.

tingsbeleid werd gewijzigd, als wel dat de inzet ‘meer focus en meer samenhang’ zou moeten bevatten. In relatie tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog dienden thema’s als democratie, rechtsstaat, burgerschapsvorming/*civil society* en nationale identiteit verhelderd worden. Fundamentele waarden die in de oorlog onder druk stonden, kregen zo betekenis voor persoonlijk handelen in het heden. Burgers moesten gestimuleerd worden zelf antwoorden te vinden op actuele maatschappelijke vragen.¹⁹⁷ Het onderwijs kreeg hierin een belangrijke taak toebedeeld. In het jeugdvoorlichtingsbeleid over de Tweede Wereldoorlog werd het aspect burgerschap eveneens een thema. De verbinding van het verleden met hedendaagse ontwikkelingen moest leiden tot een proces van bewustwording, aldus vws:

Bewustwording van de betekenis van democratie, vrijheid, grondrechten en fundamentele normen en waarden, signalen en trends leren herkennen en kritisch leren reflecteren op de eigen rol van iedere burger in historische contexten, toen en nu.¹⁹⁸

vws-staatssecretaris Jet Bussemaker voegde daar in 2009 nog aan toe:

In Nederland streven we naar actief burgerschap. Dat betekent dat we willen dat mensen zelf kritisch nadenken en niet zo maar doen wat andere mensen zeggen. Dus exposities over de oorlog die mensen aanzetten tot nadenken over Nederland, nu en in de toekomst, kunnen rekenen op steun van de overheid.¹⁹⁹

Daarmee bleef de overheid, sinds haar actief ingezette voorlichtingsbeleid in de jaren tachtig, het als haar taak zien de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend te houden en waar mogelijk in relatie te brengen met hedendaagse ontwikkelingen en gebeurtenissen. De Tweede Wereldoorlog dient daarbij onveranderlijk als moreel ijkpunt voor de samenleving. De geschiedenis van de oorlog was en is daarmee onmiskenbaar een politiek instrument. Dit is ook zo gebleven na beëindiging van het vws-programma Erfgoed van de Oorlog in 2010.

Tegelijk wil de overheid in het proces van kennisoverdracht en bewustwording

197 Brief van de staatssecretaris van vws, C.I.J.M. Ross-van Dorp aan de Tweede Kamer, 18 januari 2006, betreft Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen Tegoeden Tweede Wereldoorlog. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 20 454 en 25 839, nr 75. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-75.pdf> (geraadpleegd 10 juni 2013).

198 “Raak de juiste snaar”, Voorlichtingsbeleid herdenking WOII in de periode 2006 tot en met 2010’, notitie Ministerie van vws (Den Haag 2005), archief ministerie vws-EOH.

199 ‘Herinneren en herdenken vraagt om actief burgerschap’, toespraak van staatssecretaris van vws, Jet Bussemaker, tijdens de internationale conferentie *Future of the Past*, georganiseerd door *Humanity in Action in the Netherlands* op 26 november 2009. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-toespraken/2009/11/26>.

van de betekenis van de Tweede Wereldoorlog niet nadrukkelijk sturend optreden. Zo liet vws Staatssecretaris Marlies Veldhuijzen van Zanten de Tweede Kamer in 2012 nog eens weten dat de rijksoverheid, wat voorlichting en educatie betreft, niet de inhoud of denkrichting dient voor te schrijven, maar vooral voorwaardenscheppend wil zijn.²⁰⁰ Afgezien van de actieve bemoeienissen met de nationale herinneringscentra blijft de concrete invulling van het levend houden van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog het terrein van (semi-) privaatrechtelijke organisaties. Als voortzetting van het jeugdvoorlichtingsbeleid verstrekt met ingang van 1 januari 2011 het Nationaal Comité 4 en 5 Mei namens het ministerie subsidies voor activiteiten die hieraan gerelateerd zijn en voor zover deze liggen op het gebied van educatie en voorlichting.²⁰¹ De overheid heeft zichzelf hiermee meer op afstand geplaatst.

Bewustwording van een maatschappelijke verantwoordelijkheid gekoppeld aan ‘actief burgerschap’ is vandaag de dag nog steeds een belangrijk uitgangspunt als het om educatie over de Tweede Wereldoorlog gaat. Voor oorlogsmusea en meer algemeen voor historische musea zou dit volgens de Britse museumdeskundige en directeur van de National Museums Liverpool, David Fleming, betekenen dat de musea, die aanvankelijk gefocust waren op het verleden en op hun collecties, zich moeten omvormen tot ‘socially responsible institutions’, waar opinies over verleden en heden te vinden zijn en waar menselijke verhalen domineren. Het gewenste effect is, aldus Fleming: ‘By being socially responsible institutions, museums can promote greater inclusion and social harmony’²⁰²

De toonaangevende oorlogsmusea beschouwden deze invulling als hun opdracht. Zo was en blijft de verbinding ‘heden en verleden’, met aandacht voor de grondrechten, een belangrijk criterium. Het Verzetsmuseum Amsterdam heeft het bijdragen aan een ‘bewust burgerschap’ inmiddels in zijn missiestatement opgenomen:

Het Verzetsmuseum Amsterdam houdt de herinnering levend aan een periode van dictatuur, oorlog en vervolging in 1940-1945; een recente historische periode die zeer ingrijpende gevolgen heeft gehad. Het museum geeft

200 De staatssecretaris M.L.L.E. Veldhuijzen van Zanten-Hyllner aan de Tweede Kamer, 25 januari 2012, betreft: voortgangsrapportage beleid w011, Tweede Kamer, vergaderjaar 2011-2012, 20 454, nr. 106, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20454-106.html> (geraadpleegd 12 juni 2013).

201 Musea kunnen subsidieaanvragen doen in het kader van het Nationaal Comité 4 en 5 Mei-programma ‘Niet mijn oorlog, wel mijn vrijheid’, zie: ‘Educatie en Voorlichting w011 en Ondersteuning van oorlogsgetroffenen w011’. http://www.4en5mei.nl/documenten/subsidies/nc-subsidie_nietmijnoorlog2012-def.pdf (geraadpleegd 27 februari 2013).

202 David Fleming, ‘Museums and social responsibility’, in: *Icomnews* nr. 1, 2011, p. 9.

daardoor inzicht in de waarde van tolerantie, vrijheid en democratie en draagt bij aan bewust burgerschap.²⁰³

Al dan niet geïnspireerd door deze opvattingen ontwikkelden verschillende musea nieuwe museale concepten en initiatieven, of zijn daar nog volop mee bezig. Daarbij wordt gekeken naar hoe de herinnering aan de oorlog is door te geven aan toekomstige generaties en welke betekenisgeving hieraan is te verbinden. Elk museum legt bij de invulling daarvan verschillende accenten, of het nu het Airborne Museum betreft met zijn *experience* van de Slag om Arnhem, het Indisch Herinneringscentrum en zijn *Verhaal van Indië*, het Verzetsmuseum Amsterdam met het Verzetsmuseum Junior, of de Hollandsche Schouwburg die een transformatie tot een nieuw Nationaal Soja Centrum en Museum voorbereidt.

‘EEN VERHAAL DAT JE RAAKT’

Als voorbeeld van hoe tegenwoordig invulling kan worden gegeven aan een educatieve betekenis kan de inrichting van het Fries Verzetsmuseum dienen.²⁰⁴ Het museum bedient: jongeren, ouderen, toeristen, maar bovenal inwoners van Friesland. Voor het museum is het onderwijs, in het bijzonder jongeren in de leeftijd 10-15 jaar, de belangrijkste doelgroep. Vijfentwintig procent van het publiek bestaat uit scholieren, van wie veruit de meesten via een georganiseerd bezoek komen.²⁰⁵ Kerntaak van het Fries Verzetsmuseum was en is het op educatieve wijze in een museale context overbrengen van het verhaal van de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder van Friesland.²⁰⁶ Het museum beschouwt zichzelf nadrukkelijk als een verlengstuk van het reguliere onderwijs. Dit betekent dat de toegankelijkheid van inhoud en vorm van de presentatie in eerste instantie afgestemd is op 10-15-jarigen. Om het museum ook voor een ouder publiek aantrekkelijk te maken wordt de informatie gelaagd gepresenteerd. Door verschillende niveaus van kennis is er mogelijkheid tot verdieping.

‘Een verhaal dat je raakt’ is het motto van het inrichtingsplan.²⁰⁷ Grondslag is de

203 Aanvraag subsidieverzoek van het Verzetsmuseum Amsterdam aan Giskes-Strijhuis Fonds, aan auteur ter hand gesteld.

204 Hans Groeneweg, ‘Een verhaal dat je raakt!’ Concept inrichtingsplan, 18 juli 2012, Archief Stichting FVM Interview met Hans Groeneweg, hoofd Fries Verzetsmuseum, en Mariska de Boer, educatief medewerker Fries Verzetsmuseum/Fries Museum, en Jan van Zijverden, hoofd educatie Fries Museum, Leeuwarden, 11 oktober 2012, Leeuwarden.

205 Jaarverslag van Fries Verzetsmuseum 2010, archief Stichting FVM.

206 A.v.

207 Hans Groeneweg, ‘Een verhaal dat je raakt!’ Concept inrichtingsplan, 18 juli 2011, Archief Stichting FVM.

oorlog terugbrengen tot ‘menselijke proporties’, door vooral persoonlijke levensgeschiedenissen te tonen. Er wordt een variatie aan indrukken en ervaringen van de oorlog in Friesland gepresenteerd. In de opstelling worden acht verschillende personen uitvoerig geportretteerd. Hun beeltenissen domineren meer dan levensgroot de tentoonstellingsruimte: twee zusjes die uit Amsterdam in de Hongerwinter naar Friesland trekken, een burgemeester, een Joods kind dat moest onderduiken, een huisvrouw die over het dagelijks leven verhaalt, een collaborateur, een verzetsman. De presentatie is een ontmoeting met een ogenschijnlijk willekeurige selectie van mensen. De persoonlijke getuigenissen, in veel gevallen familie verhalen, spreken tot de verbeelding en maken de geschiedenis inzichtelijk en begrijpelijk. Ze brengen de oorlog terug tot de menselijke maat en bieden de bezoeker gelegenheid zich in te leven en zich te identificeren met de personages.

De persoonlijke verhalen zijn geplaatst in het perspectief van het maken van keuzes. Deze benadering was ook in de vorige opstelling aanwezig en werd als succesvol ervaren. Het publiek wordt met dilemma’s geconfronteerd en opgeroepen hierover na te denken. ‘Wat zou jij doen in deze omstandigheden?’ Er wordt ingegaan op oorlogsomstandigheden die vragen om persoonlijke afwegingen en keuzes met soms ingrijpende consequenties. In feite kreeg iedereen daar in de oorlog mee te maken. De complexiteit van keuzes en dilemma’s, de meervoudige interpretaties en de hieraan verbonden gevolgen voor jezelf of anderen, moet de bezoeker aanzetten tot kritisch kijken naar de geschiedenis, tot bezinning en het vormen van een mening. Het verleden krijgt betekenis voor het heden. Er komt een geschiedenis naar voren van ‘vele waarheden’. Conservator Hans Groeneweg benadrukt dat in de huidige opstelling de educatieve waarde en de betekenisgeving worden bepaald door de bezoeker zelf, die op onderzoek uitgaat:

Door de confrontaties met de persoonlijke verhalen zal hij of zij de universele aspecten van de oorlogsjaren inzien en deze vertalen naar morele thema’s zoals mensenrechten, tolerantie en democratie. De bezoekers geven zodoende hun eigen betekenis of invulling aan de presentatie.²⁰⁸

Met deze benadering sluit het Fries Verzetsmuseum aan bij de doelstelling van het ministerie van vws: burgers stimuleren zelf antwoorden te vinden op actueel maatschappelijke vragen en het leggen van accenten op de elementaire grondrechten rond vrijheid en democratie.

Een ander doel van de inrichting van het Fries Verzetsmuseum is dat de presentatie wil bijdragen aan het historisch bewustzijn van de bezoeker. De presentatie van de objecten in een soort ‘wonderkamer’ (zoals in hoofdstuk 2 is beschreven) sluit aan bij een benadering waar historische kennis en inzicht, en een kritische kijk

208 Interview met Hans Groeneweg, hoofd Fries Verzetsmuseum, Leeuwarden 11 oktober 2012.

op de geschiedenis, de vertrekpunten zijn, met daarbij elementen ontleend aan de erfgoededucatie. Bij erfgoededucatie, dat gericht is op identiteitsvorming en betekenisgeving in het heden, wordt veelal een beroep gedaan op emoties door het verleden herkenbaar, tastbaar en invoelbaar te presenteren.²⁰⁹ De presentatie van het Fries Verzetsmuseum kan in dit opzicht gezien worden als een samenspel van historische afstand en het accentueren van de nabijheid van het verleden door verwondering en nieuwsgierigheid op te wekken.

Nieuw in het museum is het thema van de omgang van de Nederlandse samenleving met de oorlog vanaf 1945 tot nu. Benadrukt wordt dat de oorlog nooit is weg geweest uit de herinnering. Al zijn de jaren '40-'45 steeds verder van ons af komen te liggen, dit verleden blijft nog steeds een gevoelig onderwerp, ook voor wie (ver) na 1945 geboren is en zelf weinig met de oorlog te maken heeft gehad.²¹⁰ In een afzonderlijke tentoonstellingsruimte wordt ingegaan op hoe de herinneringscultuur zich ontwikkelde en hoe het beeld van de oorlog veranderde. Gebeurtenissen die hierop invloed hebben uitgeoefend komen aan bod: de berechting van oorlogsmisdadigers, herdenkingen, oprichting van monumenten, de opvang van getroffenen, historisch onderzoek en politieke affaires zoals de zaak-Aantjes, en de vrijlating van oorlogsmisdadigers. Ook komt de invloed van culturele uitingen als literatuur, speelfilms, toneel, kleinkunst en filmdocumentaires aan bod. Die hielden de herinnering levend, maar kleurden deze ook in. Een audiovisuele presentatie, die zich uitstrekt over een grote wand, laat naoorlogse historische film- en geluidsfragmenten zien. Deze geven een beeld van hoe sterk de jaren '40-'45 in de samenleving altijd aanwezig zijn geweest en een belangrijk moreel referentiepunt zijn gebleken. De getoonde filmbeelden van TV-journaals, fragmenten van spraakmakende speelfilms, confronterende sketches van cabaretiers, beeldbepalende TV-documentaires, een compilatie van succesvolle oorlogsliteratuur en andere expressies geven een beeld van de (veranderende) omgang met de oorlog door de jaren heen. Het publiek wordt rechtstreeks aangesproken door de integratie in de presentatie van webcam-interviews met jongeren en ouderen die antwoorden op uiteenlopende vragen over de plaats die de herinnering aan de oorlog inneemt in hun leven en hoe daaraan is vormgegeven. De opzet kent daarmee, ook letterlijk, een sterk vraaggerichte benadering. Er wordt gereageerd op vragen als: hoe werd de Tweede Wereldoorlog op school behandeld? Is er een speelfilm die sterke indruk op je heeft gemaakt en waarom? Wie of wat herdenk je op 4 mei? Moeten we

209 Stephan Klein, Maria Grever en Carla van Boxtel, "Zie denk, voel, vraag, spreek, hoor en verwonder" Afstand en nabijheid bij geschiedenisonderwijs en erfgoededucatie in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jaargang 124, nr. 3, 2011, p. 381-395 en: Carla van Boxtel, *Geschiedenis, erfgoed en didactiek*, p. 8.

210 Over de Nederlandse herinnering aan de jaren 1940-1945 en het veranderende beeld van die oorlog, zie: De Keizer en Plomp (red.), *Een open zenuw*.

blijven herdenken? Zijn er plekken in je nabije omgeving die met de oorlog te maken hebben en wat zeggen ze je? Kun je grappen maken over de oorlog? Wat betekenen de jaren '40-'45 voor jou? De uiteenlopende antwoorden geven een levend, dynamisch en persoonlijk beeld van de omgang met de oorlog. De getoonde reacties in de audiovisuele presentatie dagen de bezoeker uit na te denken over wat voor hem of haar essentieel is aan de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Jongeren en ouderen leggen verschillende accenten en laten ze zien dat met de verandering van de samenleving ook de interpretatie van de geschiedenis veranderde – en daarmee van de betekenis die aan dit verleden werd en wordt toegekend. De presentatie toont dat de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog niet slechts een creatie van historici is, maar het resultaat van op elkaar inwerkende politieke, maatschappelijke en culturele processen en, vooral ook, van persoonlijke interpretatie.